

Kutbüddinzâde İznikî'nin Hz. Âdem- Hz. Musa Münazarası İle İlgili Risalesinin Tahlil ve Tahkiki

Öz: Bu makale, 15. yy. Osmanlı âlimlerinden Kutbüddinzâde İznikî'nin, Hz. Musa ile Hz. Âdem arasında vuku bulan münazarayı haber veren meşhur bir rivayeti ele aldığı risaleyi konu edinmektedir. Klasik hadis kaynaklarının hemen hepsinde yer alan ve sahih kabul edilen bu rivayet, hicrî ilk asırlardan itibaren gündemde olan kader tartışmalarında sıklıkla delil olarak öne sürülmüştür. Hadis şerh literatüründe geniş yeri olan rivayet hususunda ekseriyetle benzer yorumlar tekrarlanmış olmakla birlikte rivayetdeki kaderle ilgili kapalılığın giderilmesi noktasında âlimlerin farklı tercihlerde buldukları da görülmektedir. Kutbüddinzâde'nin ise muhaddislerin yapmış oldukları tevilleri yetersiz bularak meseleyi sûfi gelenekte meşhur olan 'peygamberlere nübüvvet ve velayet sıfatlarının farklı derecelerde verilmiş olması' görüşü çerçevesinde anlamlandırmaya çalıştığı müşahede edilmektedir. Makalede öncelikle rivayetin anlaşılması noktasında âlimlerin yapmış oldukları yorum ve ihtilaflara temas edilmiş ardından da muhtevası hakkında bilgi verilerek risale tahkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutbüddinzâde, Hz. Âdem , Hz. Musa, Kader, Şerh.

Analysis and Critical Edition of Kutbüddin al-Iznikî's Risala About Âdem -Musa Debate

Abstract: This article discusses the treatise of Kutbüddinzâde İznikî who is one of the 15th century Ottoman scholars. In this treatise, he explained a famous hadith that heralded a debate between Âdem and Moses. The narration, which is found in almost all classical hadith sources and is accepted as true, has been frequently used as evidence in the fate debates that have been on the agenda since the first centuries of hijri. Similar comments are often repeated regarding the narration, which has a wide place in hadith commentary literature. However, it is seen that the scholars make different choices in terms of eliminating the obfuscation about fate in the narration. Kutbüddinzade found the interpretations of the hadith scholars insufficient and he tried to understand the issue within the framework of the prophethood and guardianship qualities of the prophets who was famous in the Sufi tradition. In the article, first of all, the comments and disputes made by the scholars at the point of understanding the rumor were addressed, then the content of the treatise was conveyed and the text that was examined was included.

Keywords: Kutbüddinzâde, Âdem , Moses, Fate, Commentary.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Kutbüddinzade'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Osmanlı mutasavvıflarından Kudbüddîn İznîkî'nin (821/1418) oğlu olan Muhammed b. Mevlâ Kutbüddin, İznîk'te doğmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminin önemli âlimlerindedir. Molla Fenârî'nin (834/1431) öğrencisi olan Kutbüddinzâde'nin akranları arasında öne çıktığı, şer'î ve aklî ilimlerde ihtisas kazandığı, sonraki süreçte ise tasavvuf yolunu seçtiği kaydedilmiştir. İznîk'te bulunan Orhan Gazi Medresesi'nde tedris faaliyetleri yürüten Kutbüddinzâde'nin rüya ve inşâ ilimlerinde yetkin bir âlim olduğu ifade edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'le bazı seferlere de katılan müellif, askerler için dualar derlemiştir. Hanefî mezhebine mensup olan, şeriat, tarikat ve hakikatı cem' etmedeki maharetine vurgu yapılan Kutbüddinzâde'nin, tarikatte Zeyniyye ve Bayramiyye kollarına intisap ettiği tespit edilmiştir. Kutbüddinzâde, 885/1480 yılında Edirne'de vefat etmiştir.¹

Kutbüddinzâde'nin adından en çok söz ettiren eseri, Konevî'nin (673/1274) *Miftâhu'l-Gayb*'ına yapmış olduğu şerhtir. Hocası Molla Fenârî'nin hem çok uzun hem de mütehasısların anlayabileceği seviyede bir şerh hazırladığını gören Kutbüddinzâde, hem muhtasar hem de yolun henüz başında olanların anlayabileceği bir şerh kaleme almış ve *Miftâh*'ın inceliklerini açıklamıştır.² Müellifin bu eserini bizzat Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine h. 874 yılında telif ettiği kaydedilmiştir.³ Yine Konevî'nin *Nusûs*'u üzerine bir şerhi bulunan Kutbüddinzâde'nin, rüya tabirlerine ilişkin *Ta'biru'l-Münîf*, Zeyniyye evradını şerh ettiği *Tenvîru'l-Evrâd*, aile adabına dair *Mürşidü'l-Müteebbil* gibi eserleri yanında bazı hadisleri şerh ettiği

1 Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'id-Devleti'l-Osmâniyye* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 97-98; Mahmud b. Süleyman Kefevî, *Ketaibu "Alami'l-ahyar min fukahâ'i mezhebi" nu'ani'l-mubtar*, nşr. Abdüllatif Abdurrahman (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 2/493-494; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkı ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beirut: Dârü'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002), 7/50; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Abbâri Men Zeheb*, thk. Mahmut Arnavut (Beirut: Dârü İbn Kesîr, 1406/1986) 7/489; Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b Muhammed Leknevi, *el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidü'l-behiyye*. (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 2/185; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü musanniifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beirut: Dârü İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, 1376/1957); Reşat Öngören, "Kutbüddinzâde İznîkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/485-486; Reşat Öngören, "Bir Rüya Yorumcusu Olarak Mutasavvıf-Alim Kutbüddinzade Mehmed İznîkî" (İznîk: İznîk Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 382.

2 Kefevî, *Ketâib*, 2/493-494.

3 Öngören, "Kutbüddinzâde İznîkî", 26/485.

ve devrin tartışma konularını yansıtan hususlara ilişkin kaleme aldığı çok sayıda risalesi bulunmaktadır.⁴ Bazı kitapların haşiyelerinde ona ait notları gördüğünü ifade eden Taşköprüzâde (968/1561), bu değerli kayıtlardan çok fazilet sahibi bir âlim olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir.⁵

2. Risalenin Muhtevası

Kutbüddinzâde, risalede öncelikle kendisine kadar gelen süreçte rivayete dair âlimler tarafından yapılmış olan çözümlemelere temas etmekte ve bu yorumların hiç birinin meseleyi tam manasıyla vuzuha kavuşturamadığını ifade etmektedir. Risalenin konusu ve mahiyetinin kavranabilmesi, ayrıca Kutbüddinzâde'nin meseleyi taşıdığı zeminin netleşmesi için öncelikle kendisinden önceki alimlerin rivayeti anlama çabalarına temas edilecektir.

2.1. Rivayetin Tetkiki

Kutbüddinzâde, klasik hadis kaynaklarının hemen hepsinde yer alan rivayetin en uzun tariki olan ve Ebu Hureyre'den nakledilen şu tarike yer vermiştir:

Rasulullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Âdem (a.s) ve Musa (a.s) Rableri katında tartıştılar da Âdem (a.s), Musa'ya (a.s) üstün geldi. Musa (a.s), “Sen Allah Teala'nın, bizzat eliyle yarattığı, ruhundan üflediği, melekleri (sana) secde ettirdiği, cennetine yerleştirdiği Âdem 'sin. Fakat sonra sen yaptığın hata ile insanların Cennetten yeryüzüne indirilmesine sebep oldun.” dedi. Bunun üzerine Âdem (a.s), “Sen de Musa'sın ki Allah peygamberlik vermek ve konuşmak suretiyle seni seçti, sana içerisinde her şeyin açıklaması olan levhaları verdi ve seninle aracasız konuştu. Peki, Allah (c.c) Tevrat'ı benim yaratılmamdan kaç sene önce yazmıştı? diye sordu. Musa (a.s) “kırk yıl” diye cevap verdi. Âdem (a.s), “Peki sen onda; ‘Âdem Rabb'ine karşı geldi ve yolunu şaşırdı’ ayetini gördün mü?” diye sordu. Musa (a.s), “Evet” dedi. Bunun üzerine Âdem (a.s), “O halde sen, Allah (c.c) beni yaratmadan kırk yıl önce yapacağımı yazmış olduğu bir filden dolayı mı beni kınıyorsun?” dedi. Rasulullah (s.a), “İşte böylece Âdem , Musa'ya üstün geldi.” buyurdu.⁶

4 Eserleri için bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musan-nifin*, thk. Rıfat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Matbası, 1370/1951), 2/211; Hacı Halife Mustafa b Abdullah Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fubûl*. (İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye/İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010), 3/224.

5 Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu mâniyye*, 97-98.

6 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b İbrâhîm Cu'fî el-Buhârî, *Sahibü'l-Buhari* Beyrut: Daru

Kaynaklarda hadis genelde aynı lafızlarla gelmiş olmakla birlikte Ebu Davud'un *Sünen*'inde yer alan Hz. Ömer tarikinde "Musa (a.s), 'Ey Rabbim bizi ve kendisini Cennetten çıkartan Âdem 'i bana göster' dedi. Bunun üzerine Allah Teala Âdem 'i (a.s) ona gösterdi. Musa, "Sen babamız Âdem misin?" diye sorunca Âdem (a.s), 'Evet' dedi." ziyadesi yer almaktadır.⁷ İlk dönem hadis kaynaklarında mana ile rivayetten kaynaklı küçük farklılıklarla bu formda yer almakla birlikte bazı müteahhir eserlerde yer alan bir tarikte ilk itirazın Hz. Âdem 'den geldiği ve onun "Allah (c.c) seni peygamberlik ve kelamı ile seçmiş olmasına rağmen sen bir cana kıydın" ifadeleriyle münazaranın başladığı zikredilmektedir.⁸

Hz. Âdem ve Hz. Musa arasında gerçekleşen münazarayı haber veren rivayet, İslami ilimlerin hemen her alanından âlimler tarafından konu edilmiştir. Özellikle klasik hadis kaynaklarının ekseriyetinde yer alması sebebiyle oldukça geniş bir şekilde

İbn Kesîr, 1410/1990), "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 30; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü's-sabîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1375/1956), "Kader", 15; Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, ts.), "Sünnet", 17; Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî'l-Haleb, 1391/1975), "Kader", 2; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Mukaddime", 10; Hemmâm b. Münebbih, *Sabîfetü Hemmâm b. Münebbih*, thk. thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1407/1987), 39; Ebû Urve el-Ezdî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. thk. Habibü'r-Rahmân el-Azamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 11/113; Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes, *el-Muwatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Ebûzabî: Müessesetü Zâyed b. Sultan Âl-i, 1425/2004), "Kader", 1; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnavut - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995), 33/37. Rivayetin detaylı tahriri ve metinleri arasındaki lafız farklılıkları için bk. İsmail Hakkı Ünal, "Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı". *İslamiyat* 10/3 (2007), 90-93.

- 7 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17; Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Beyrut: Dârü'l-Me'mûn, 1409/1989), 1/209; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî İbn Huzeyme, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Abdülaziz b. İbrahim eş-Şehvân (Riyad: Mektebetür-Rüşd, 1414/1994), 1/346.
- 8 Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbâne 'an şerî'ati'l-fırakî'n-nâciye ve mücânebeti'l-fırakî'l-mezmûme*, thk. Rıdâ Mut'î vd. (Riyad: Dârü'r-Reyye, ts.), 4/9; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 1/63; Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ* (Mısır: Dârü's-Seâde, 1394/1974), 3/356; Bk. İsmail Hakkı Ünal, "Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı", 92.

hadis-şerh literatürü başta olmak üzere, ihtilâfu'l-hadis kaynaklarında, kader konusu ile doğrudan ilintili olması sebebiyle kelim kaynakları yahut kelimâ konulara yer veren literatürde, fıkıh ve tefsir eserlerinde ele alınmıştır. Rivayette oldukça farklı meselelerin zikredilmesi, anlam dairesini genişletmiş ve rivayetin muhtelif konulara mesned teşkil etmesine imkân tanımıştır. Genel olarak kulların fillerinde kaderin etkisi bağlamında âlimler arasında cereyan eden ihtilaflarda gündeme getirilen hadis; sıhhati ve kaynağı, hadisenin vuku bulma zamanı ve mekanı, Allah Teala'nın ilminin ezeliyeti, Hz. Âdem 'in hatasının mahiyeti ve neticesi, bu hatadan dolayı onun levh edilmesi, soyundan gelenlerin günahlarıyla mukayese edilmesi, cennetin ebediliği ve keyfiyeti, münazarada kimin galip geldiği, şeriatlar arasındaki farklılıklar gibi konular çerçevesinde oldukça geniş bir skalada anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Rivayetin zahirinden anlaşıldığına göre Hz. Musa, Allah (c.c) kendisini ve Hz. Havva'yı cennete koyduktan sonra yasaklanmış olan meyveyi yemesi ve bu hatası sebebiyle hem kendisinin hem de soyundan gelen herkesin dünyaya indirilmesine sebep olmasından dolayı Hz. Âdem 'i kınamış; Hz. Âdem ise mazeret olarak kendisinden önce yazılmış olan kadere işaret etmiştir. Ayrıca Allah tarafından nice faziletler bahşedilen Hz. Musa gibi bir peygamberin bunu bilmemesinin mümkün olmayacağını⁹ öne sürerek ona itiraz etmiştir. Hadiseyi aktaran Hz. Peygamber (s), Hz. Âdem 'in bu itirazla Hz. Musa'ya üstün geldiğini¹⁰ ifade etmiştir. Evveleminde

9 Hz. Musa'nın tenkidine mukabilen Hz. Âdem öncelikle onun hususiyetlerini zikretmiş ve arkasından onun eleştirisine cevap vermiştir. Onun bu üslubunda medh sigasıyla tarizde bulunduğu kaydedilmiştir. Çünkü Hz. Âdem rivayette, Musa'nın (as) özelliklerini sıralamış ve onun bu ulvi özelliklerle Hz. Âdem 'in övrünü bildiğine işaret etmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sabîhi'l-Buhari*, nşr. Muhibbüdin el-Hatib (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 11/511. Sanki o "sen seçilmişken ve bu meziyetlere sahipken, asıl olan kadere unutup da nasıl olur da sebep olan kesbi diline alırsın. Halbuki hepsi Allah Teala'nın ilm-i sabıkındadır." demiştir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf Zürkani, *Şerhu'l-Muwatta'*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003), 4/383. Kadı İyaz'a göre burada Hz. Âdem 'in, Musa'nın meziyetlerini sayması kadere işaret etmek içindir. "Bunlar nasıl ki senin kaderinse bunu yaşamak da benim kaderim" demiş gibidir. bk. Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa Kadı İyâz, *Şerhu Sabîhi Müslim – İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1418/1998), 8/140.

10 Rivayeti konu edinen eserlerde "فصح ادم موسى" ifadesi, Âdem lafzının merfu ve Musa lafzının mansub okunması suretiyle; Rasulullah'ın münazarada Hz. Âdem'in galip geldiğini haber verdiği şeklinde yorumlanmış ve mutlak olarak Hz. Âdem'in galibiyeti üzere hadis şerh edilmiştir. Bu hususa vurgu yapan Nevevî, "bu hadis bütün eserlerde, bütün ravilerin ve şarihlerin ittifakıyla Âdem'in ref'i ile, onun galip gelmesi ve fail olarak/zamme üzere harekelenmesi şeklinde nakledilmiştir." demektedir. bk. Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya en-Nevevî, *Sabihu Müslim bi-Şer-*

Hz. Âdem 'in ifadelerinden; kaderi öne sürerek söz konusu hadisede kendi dahli bulunmadığı, büsbütün Allah'ın iradesinde gerçekleştiği ve bundan dolayı da levm edilmemesi gerektiği şeklinde bir mana çıkmaktadır. Bu sebeple Cebriye, rivayeti kaderin filler üzerindeki tayin edici rolüne delil olarak zikrederken; Kaderîler, rivayeti kabul etmemiş; ehl-i sünnet alimleri ise kadere ilişkin diğer naslar çerçevesinde meseleyi anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Muteber hadis kaynaklarının hemen hepsinde yer alan bu rivayeti değerlendiren âlimler, sıhhati hususunda şüphe taşımadıkları için isnad tahliline çok fazla girmemişlerdir. Kutbüddinzâde'nin de hadisin sıhhatine temas etmediği görülmektedir. İbn Abdilber hadisin ilim ehli nezdinde sahih kabul edildiğini ifade etmiş, haber-i vahid olduğu için ilim ifade etmeyebileceği şeklindeki görüşe de itiraz ederek bilakis açık bir şekilde mütevatir olarak geldiğini kaydetmiştir. Bununla birlikte rivayeti bidat ehlinin reddettiğini, bir hadis kaynağında onların görüşlerini aktarmayı kerih gördüğünü ifade etmiştir.¹¹ İbn Kayyim (751/1350), “Bu hadisi Rasulullah'tan (s.a) itibaren nesilden nesile herkes kabul etmiş, tasdik etmiş ve müsellemler olduğunu kabul etmiştir. Muhaddisler bu hadisi nakletmiş ve Rasulullah'ın söylediğine şahitlik etmişlerdir.” demiştir.¹² İbn Kesir (774/1373), rivayetin Ebu Hureyre tariki için, “Mütevattirdir ve inkâr edenin tek dayanağı inadıdır” kaydını düşmüştür.¹³ Rivayetin hadis usulündeki ıstılahi anlamıyla “mütevattir” vasfını taşıdığını kabul etmek zor olmakla birlikte muteber kaynaklarda yer alan ve sahih isnatlarla gelen meşhur bir rivayet olması daha muhtemel görülmektedir.

hi'n-Nevevî, (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1392/1972), 16/201-202. Bununla birlikte istisna da olsa Âdem lafzını mansub okuyarak, Musa lafzını fail kabul edip onun galip geldiğini iddia edenler de olmuştur. Mesud b. Nasır es-Seczî gibi bazılarının bu zabtı tercih ettikleri ifade edilmiş; lakin onun da Kaderiyye'yi benimsediği kaydedilmiştir. Ayrıca bazı rivayetlerde ibare doğrudan فَحَجَّهَ آدَمَ / Âdem onu yeni şeklinde gelmiştir. bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sabihî'l-Buhari*. nşr. Muhibbüddin el-Hatib (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 11/509. Hadisi anlamaya çalışan âlimlerin zayıf da olsa bu kanaati dile getirdikleri görülmektedir. bk. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, thk. *Mefâtihu'l-Gayb* (Beirut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999), 2/294.

- 11 Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, thk. Salim Muhammed Ata vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 8/258.
- 12 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifai'l-alil fi mesaili'l-kaza ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lim*. thk. Mahmut Arnavut (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986) 13.
- 13 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1408/1988), 1/94.

Rivayetin ele alındığı eserlerde öncelikle hadisenin vuku bulduğu zaman ve mekan çerçevesinde görüşlere rastlanmaktadır. Kutbuddinzâde, hadisenin berzah aleminde gerçekleştiği kanaatinde. Kaynaklarda alimlerin muhtelif kanaatler belirttikleri görülür. Bu tür hususların tasdik ve teslimiyetin gerektiği, keyfi görüşlerle vakıf olunamayacak konular olduğunu dile getiren İbn Abdilber (463/1071), hadisenin Hz. Âdem 'in tövbesinin kabulünden sonra vuku bulmuş yahut Allah Teala'nın ona hayattayken Hz. Âdem 'i göstermiş olabileceğini veya alem-i ervâhta gerçekleşip Rasulullah'ın (s.a) bir çok gaybî haber gibi bundan da haberdar olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Ona göre sahih olan, onların ruhlarının Hz. Âdem 'in tövbesinin kabulünden sonra bir araya gelmiş olmasıdır. Çünkü Hz. Musa'nın ruhu, Hz. Âdem 'le ancak vefatından sonra bir araya gelmiştir. Onların karşılaşması Rasulullah'ın (s.a) miraçta bazı peygamberlerle karşılaşması gibidir.¹⁵ Bunlara ilaveten hadisenin, Hz. Musa'nın hayatında, Hz. Musa'nın Allah Teala'dan Hz. Âdem 'i kendisine göstermesini istemesi suretiyle gerçekleşmiş olabileceği de kaydedilmiştir.¹⁶ Ebu Davud'un *Sünen*'inde yer alan Hz. Ömer rivayetinden dolayı bu hadisenin dünyada gerçekleşmiş olduğunu belirten Bulkini, karşılaşmanın kıyamette gerçekleştiğini söyleyen ve ona göre bab başlığı koyan Buhari'ye katılmadığını ifade etmiştir. Irakî ise Buhari'nin bab başlığından onun böyle bir kaniya sahip olduğunu çıkarmanın güç olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Aynı hususa temas eden İbn Hacer'e (852/1449) göre; İmam Buhari'nin bab başlığında “عند الله” kaydını zikretmesinden, kıyamette vuku bulduğunu kastetmiş olması açık değildir. Buhari'nin bunu bab başlığında tercih etmesi, bazı hadislerde bizzat bu lafzın geçiyor olmasına telmih içindir.¹⁸ Hadisenin zaman ve mekanına dair nakledilenleri özetleyen İbn Hacer, yukarıda zikredilenlere ilaveten Hz. Âdem 'in kabrinden ona görünmüş olabileceğini ya da Allah Teala'nın ona rüyada göstermiş olabileceğini -ki peygamberlerin rüyaları da vahiydir-, yahut da

14 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/260.

15 Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Tembîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülbekir el-Bekrî (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf, 1387/1967), 18/14-16.

16 Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa, *Şerhu Sabîhi Müslim – İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1418/1998), 8/137. Nevevî, Şerh, 16/200.

17 Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b Hüseyin Irâkî, *Tarbü't-tesrîb fi şerhi't-takrib* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), 8/245.

18 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 11/506, 507.

Hz. Musa'nın (as) vefatından sonra berzah aleminde karşılaşmış olabileceklerini kaydetmiştir.¹⁹ Yahut da İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) de ifade ettiği gibi²⁰, bu bir darb-ı meseldir. Rasulullah "karşılaşmış olsalar şöyle derlerdi" şeklinde anlatmıştır. Diğer peygamberleri değil de Hz. Musa'yı zikretmesi ise onun ağır sorumluluklarla mükellef kılınan ilk Peygamber olması sebebiyledir. İbn Hacer kendi tercihinin ilk ihtimal olduğunu ifade etmiştir.²¹ Münakaşanın gerçekleştiği zamana ilişkin yorumların hepsinin ihtimal dahilinde olduğu görülmektedir. Darb-ı mesel olma olasılığı da dâhil olmak üzere hiçbiri ihtimalden öteye geçmemektedir.

Hz. Âdem 'in Hz. Musa'ya karşı kaderi öne sürmesinden dolayı şerhlerde en fazla üzerinde durulan konu kader-fiil ilişkisi ve Allah Teala'nın ilmi meselesi olmuştur. Mu'tezile'nin teaddüd-i kudemâ görüşüne karşın Allah'ın ilminin ezeli olduğunu kabul eden ehl-i sünnet âlimlerine göre bu hadis; Allah Teala'nın ilminin, kulların filleri ve kesblerine/fillerdeki tesirlerine tekaddüm ettiğini haber vermektedir. Konuyu değerlendiren Hattâbî'ye (388/998) göre "Fiillerin ortaya çıkışı, Allah Teala'nın takdiri iledir. Kader, takdir edenin/kâdir olanın yaptığıdır. Kaza ise yaratmak demektir. Bu hadiste Hz. Âdem 'in lehine olan hüccet; onun meyveyi alıp yiyeceği bilgisinin Allah'ın ilminde olması ve ilm-i ilâhideki bir hususu geri çevirmeye onun muktedir olmamasıdır".²² Rivayeti, ehl-i hadis ve fikh âlimlerinin Allah Teala'nın ilminin ezeli olduğuna/kıdemine dair hüccet olarak öne sürdüklerini kaydeden İbn Abdilber²³, hadiste gerçekleşecek her şeyin Allah'ın (c.c) ilminde olduğuna delil bulunduğunu, ebediyen vuku bulacakları kalemin yazdığını ve insanların ancak Allah (c.c)'in kazasında, kaderinde ve ilminde olanı yaptıklarını ifade etmiştir.²⁴

Hz. Âdem 'in Hz. Musa'ya karşı delil olarak yazgıya vurgu yapmasının nasıl anlaşılması gerektiği noktasında alimlerin ma'siyet-musibet yani hata ve hatadan dolayı başa gelen sıkıntı ayrımı yaptıkları görülmektedir.²⁵ "Hz. Âdem 'in işlediği

19 İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, 11/506, 507.

20 İbnü'l-Cevzî, *Keşfu'l-Müşkil*, 3/282.

21 İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, 11/506, 507.

22 Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, (Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932), 4/322-323.; Nevevî, *Şerh*, 16/202.

23 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/258.

24 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/257.

25 Muhammed Hasan İdris Fesfus, *Mesâilü'l-i'tikâd fi mehbâcceti Mûsâ li Âdem aleyhimeselâm* (Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye, 2015), 133.

hata bir ma'siyettir ve bizzat kendisi bunu ifade edip pişmanlığını dile getirmiştir. Burada cüz'î iradesi söz konusudur ve bundan dolayı Allah Teala tarafından kınanmış lakin sonra tövbesi kabul edilmiştir. Hatası neticesinde cennetten çıkarılması ve özellikle soyundan gelen herkesin artık cennette yaratılmaması ise bir musibettir ve bu hususta musibetin önüne geçebilmek Hz. Âdem 'in elinde değildir. Bundan dolayı bu münazarada Hz. Âdem 'in kaderi öne sürdüğü nokta ma'siyete değil musibetedir.”²⁶ Aynı kanaati paylaşan İbn Hazm; hata işleyenin neticeden değil hatadan dolayı kınanacağını, örneğin kâfirin cehenneme girdiği için değil amelinden dolayı, katilin ise maktulün ölümünden dolayı değil işlediği cinayetten dolayı cezayı hak edeceğini ifade etmiştir.²⁷ Konuya dair tevellere yer veren Fahreddin Râzî (606/1210), doğru olanın bu yorum olduğunu belirtmiştir. Ona göre de buradaki münazaradan maksat ma'siyetin zemmi yahut mukabilinde Allah'ın (c.c) ilmini mazeret olarak öne sürmek değildir. Bilakis Musa (a.s), cennetten çıkmasına sebep olan zelleyle kendisini neyin sevk ettiğini sormuş Âdem de (a.s) “Benim cennetten çıkmam bu hata sebebiyle değildi. Bilakis Allah (c.c) benim oradan çıkacağımı ve yeryüzünde halife olacağımı zaten yazmıştı. Nitekim bu Tevrat'ta da yazılı idi.” demiştir. Bu şekilde de Âdem (a.s) güçlü delili ile galip, Musa (a.s) ise mağlup gibi olmuştur.²⁸

Hadiste bahsi geçen diğer bir mesele ise Hz. Âdem 'in Hz. Musa'ya kendisini kınamasından sonra, bu hatanın işleneceğini Allah Teala'nın kendisini yaratmadan kırk yıl önce Tevrat'a da yazmış olduğunu ifade edip Hz. Musa'ya bunu ikrar ettirmesi konusudur. Buradaki yazılma hususunda İmam Nevevî (676/1277), bunun kaderin başlangıcından ziyade kaderin vuku bulmasının murâd edilmesi olarak anlaşılabilirliğini, bu yazmanın Levh-i mahfuz'a yahut Tevrat sayfalarına yazma olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁹ Aynı kanaati zikreden Irakî de bundan hakiki kaderin anlaşılmasının mümkün olmadığını, kaderin evveli olmayıp ezeli olduğunu, zikri geçen kırk yılın ise Hz. Âdem 'e toprak olarak suretin verilmesinden ruh üflenmesine kadar geçen kırk yıl olduğunu ifade etmiştir.³⁰

26 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/94.

27 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1/27.

28 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/294.

29 Nevevî, *Şerh*, 16/200.

30 Irakî, *Tarbu't-tesrîb*, 8/250.

Hadiste evvele mirde Hz. Musa, Hz. Âdem 'in hususiyetlerini zikretmiş, bu özelliklere sahip olmasına rağmen onun insanların cennetten çıkmasına ve yeryüzüne inmesine sebep olduğunu ifade ederek onu tenkit etmiştir. İbn Abdilber'e göre "Muhtemelen Hz. Musa, sen onların cennetten çıkmalarına ve teklife muhatab olmalarına sebep olduğun için onları yoldan çıkarttın" manasında kullanmıştır.³¹ Yahut da bu ifade "Sen nasıl yoldan çıktıysan senin zürriyetinden olanlar da yoldan çıktı" anlamındadır.³² İbn Kesir'e göre Hz. Âdem bizzat bu ifadeye itiraz etmiş ve sanki "Sizi cennetten ben çıkarmadım. Benim ağaçtan yemek suretiyle düşmüş olduğum hatam üzerine cennetten çıkışı yazan sizi oradan çıkarttı. Bu akıbeti terettüb ettiren de zaten beni yaratmadan önce bunu takdir buyurmuştu ki o da Allah'tır. Halbuki sen o ağaçtan yeme hatamdan daha fazlası benden kaynaklanmayan bir suçtan dolayı beni kınıyorsun. Bu çıkarma benim fiilim değildir. Bu Allah'ın (c.c) takdiri ve filidir." demiştir.³³

Rivayet eksenli tartışma konularından bir diğeri de günahattan dolayı kulun kınanması meselesidir. Hz. Âdem 'in kaderi öne sürerek kendini kınayan Hz. Musa'ya itirazı ve onun haklı çıkmasının kendisinden sonra gelen her kul için de bir gerekçe olup olmayacağı konusu gündeme getirilmiştir. Ayrıca "Şayet bu bir mazeret ise Hz. Âdem 'den levmin aslî olarak sâkıt olması yani Allah (c.c) tarafından da kınanmaması gerekirdi" şeklindeki görüşe itiraz eden Hattâbî, "bunun sadece Hz. Musa'nın (a.s) levmini düşürebileceğini; kulluk bakımından herkes eşit olduğu için günahından dolayı kimsenin kimseyi kınayamayacağını, Allah Teala cihetinden olan levmin ise daima geçerli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Allah (c.c) onu ağaca yaklaşmaktan nehyetmiştir. Âdem (a.s) ise ma'siyete dalmış ve nehyedileni işlemiştir."³⁴

Hz. Âdem 'den sonra bir kimsenin günahından dolayı levmi hususunda ise İbn Abdilber, bunun Hz. Âdem 'e has olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bu münazara onunla Musa (as) arasında, tövbesinin kabul edildiği ayetlerle sabit olduktan sonra vuku bulmuştur. Hz. Âdem 'den başkası için ise, nehyedilen bir şeyi yapıp, "Beni levmetmeyin, bu kaderdendir" diyerek böyle bir delil getirmesinin caiz olmadığına

31 Nevevî, *Şerh*, 16/200.

32 Nevevî, *Şerh*, 16/202.

33 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/94.

34 Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, 4/322-323.

dair alimlerin icması vardır.³⁵ Dâru't-teklîfte yani dünyada bulunması sebebiyle hatası hususunda her türlü ceza, levm ve tevbihin Hz. Âdem haricindeki her kul hakkında geçerli olduğunu kaydeden Nevevi, bu kınama ve cezalandırmanın onu günahtan alıkoyduğunu ve ölene kadar insanın buna muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Hz. Âdem ölmüştür, dâru't-teklifte değildir ve nehye ihtiyacı bulunmamaktadır. Bu sebeple de levm etmenin ona hiçbir faydası yoktur. Bilakis ona eziyet verme ve utandırma söz konusudur.³⁶ Yine Nevevî'ye göre, "Günahdan dolayı levm aklî değil şer'îdir. Allah Teala, Âdem 'in (as) tevbesini kabul etmiş ve onu bağışlamışsa bu kınama artık geçersizdir. Artık kim onu kınarsa şer'an haksızdır."³⁷ Bâcî'ye (474/1081) göre ise, "Hz. Âdem 'in hatası ayetle sabit olduğu gibi bağışlanması da ayetle sabittir.³⁸ Tövbe edenin hele güzel bir tövbe yapmışsa kınanması caiz değildir."³⁹

Hz. Âdem 'in kınanması konusunda daha önce ileri sürülen kanaatleri özetleyen İbn Hacer, öncelikle Kaderîlerin bu konuda itirazını dile getirmektedir. Kaydettiğine göre; kaderi isbat ettiği için onlar bu hadisi reddetmişlerdir. Ayrıca, Rasulullah'ın "*Âdem galib geldi*" demesinin de -tövbe ettiğini bildiği bir kimseyi Hz. Musa'nın kınamış olmasını muhal görmeleri sebebiyle- mümkün olmadığını düşünmektedirler. Zira Hz. Musa da, emredilmediği halde bir kişiyi öldürmüş ve af dilemiştir. İbn Hacer'in bu itiraza vermiş olduğu şu dört cevap levm konusundaki görüşlerin özeti mahiyetindedir:

"Öncelikle Musa'nın (as) levmi cennetten çıkarılmaya idi. Sanki Hz. Âdem de cevaben şöyle demiştir: 'Sizi cennetten ben çıkartmadım. Sizi oradan çıkaran, benim ağaçtan yememin neticesinde cennetten çıkmayı takdir edendir. Bu cezayı veren de bunu zaten ben yaratılmadan takdir etmiştir. Peki, ağaçtan yemek haricinde benim etkim olmayan bir işten dolayı beni nasıl levm edersin? Cennetten çıkarma benim filim değil, Allah'ın takdiridir."⁴⁰ İkinci olarak; "Hz. Musa, Hz. Âdem 'e çıkışınca Hz. Âdem , kaderi öne sürerek onu susturmuştur. Hz. Âdem 'in filinde kader ve kesb beraberdir. Tövbe kesbin eserini silmiş, geriye kader kalmıştır. Kadere de levm olmaz." demektedir. Üçüncüsü; İbn Abdilber'in de zikrettiği, tövbeden sonra

35 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/260.

36 Nevevî, *Şerb*, 16/202-203.

37 Nevevî, *Şerb*, 16/202.

38 Bk. Tâha 20/121, 122.

39 Bâcî, *el-Müntekâ*, 7/201.

40 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/506-510.

levmin faydasızlığı meselesidir. Dördüncüsü ise; Musa (as), Âdem 'i (as) vefatından sonra levme etmektedir ki artık teklif kalkmış olup levme faydasızdır.⁴¹

Bu zikredilenlerden en doğrusunun ikinci ve üçüncü şıklar olduğunu ifade eden İbn Hacer kendi kanaatini, “Tövbe edenin kınanmayacağını özellikle de vefat edip imtihan dünyasından (dâru't-teklif) çıktıktan sonra bu işi yapmanın faydasız olacağı” şeklinde belirtmiştir.⁴² Genel olarak âlimler tövbeden sonra levmin yanlış olacağından hareketle Hz. Âdem 'in burada galip geldiği kanaatine varmışlardır. Ayrıca tövbesinin kabul edilip bağışlanmasının ayetle sabit olması da vurgulanmıştır.⁴³ Bununla birlikte herkese vâzih olan bu bilginin, Hz. Musa'ya kesinlikle gizli kalamayacağını öne süren İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye⁴⁴ gibi alimler, bu yoruma itiraz etmişlerdir. İbn Teymiyye, “Değil Musa (a.s), ondan daha aşağıdaki bir kişi bile tövbe edenin günahından dolayı levme dilmeyeceğini bilir. Âdem de (a.s), böyle bir tenkide karşı kaderin öne sürülemeyeceğini bilir.” demiştir.⁴⁵ Kelam alanında hadise dair yapılan muasır bir çalışmada ise tövbe edildiği takdirde geçmiş bir günah hususunda kaderle delil getirmenin caiz olduğu, şu anda yahut gelecekte vuku bulacak bir günah için ise mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır.⁴⁶

Hz. Âdem 'in kınanması hususunda kınamayı geçersiz gören bazı alimler, buna gerekçe olarak Hz. Âdem 'in tüm insanlığın olduğu gibi Hz. Musa'nın da babası olmasını ileri sürmüşler ve evladın babasını levme etmesinin uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Bâcî'ye göre; iddiasının isabetsiz olduğunu ortaya koymak için Hz. Musa'nın faziletlerini sayan Hz. Âdem , sayılan faziletleri ve ilme vukufiyetinden dolayı onun, babasını levme etmemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁷ “Eğer anne baban, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa bu durumda onlara uyma ama yine de onlara dünyada iyi davran...”⁴⁸ ayeti ile; imandan yüz çeviren babasına “Esen kal! Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana

41 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/506-510.

42 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/506-510.

43 Bâcî, *el-Müntekâ*, 7/201.

44 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâü'l-alîl*, 14; Muhammed Hasan İdris Fesfus, *Mesâilü'l-i'tikâd*, 47-48.

45 Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Müceme'l-Melik Fehd, 1416/1995), 8/108.

46 Muhammed Hasan İdris Fesfus, *Mesâilü'l-i'tikâd*, 133.

47 Bâcî, *el-Müntekâ*, 7/201.

48 Lokman 31/15.

karşı çok lutufkârdır."⁴⁹ ayetinde de ifade edildiği üzere, evlâdın babasını levmi caiz değildir.⁵⁰ Rivayeti değerlendiren bir çok alim bu teville itiraz etmişlerdir.⁵¹

Rivayetin anlaşılması hususunda zikredilen tevillerden birisi de Hz. Âdem ve Hz. Musa arasındaki şeriat farklılığından dolayı⁵² Hz. Âdem 'in böyle bir gerekçe öne sürmüş olmasıdır. Diğeri ise, Rasulullah'ın (s.a) bu hadiseyi kendi bilgisi veya kutsî hadis olarak nakletmediği, bilakis bir Yahudi'den işitip ashabına anlattığı, ravinin ise bunu Rasulullah'ın (s.a) sözü zannetmiş olması ihtimalidir⁵³ ki her iki tevil de zayıf görülmüştür.⁵⁴

Âlimlerin kahir ekseriyetinin rivayetin anlaşılması noktasında kanaatleri yukarıda maddeler halinde özetlenmiştir. Bununla birlikte özellikle Kaderî ve Cebrî âlimlerin hadisten farklı çıkarımlarda buldukları görülmektedir. Örneğin Hz. Musa'nın, "Sen insanları cennetten hatanla çıkarttın" sözünde "Kul filinin hâlıkıdır diyen Kaderiyye'ye delil vardır" iddiasına yer veren İbn Battal (449/1057), burada yaratmaya (halk) da ve kulun fiilde tesirine (kesb) de delil bulunduğunu ve kastedilenin Allah'ın yaratan, kulun ise kesb eden şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Kaydettiğine göre; çocuğun yaratılmasında Allah (c.c) münferittir. Baba çocuğun kendisinden olması yönüyle tektir. Fiilin yaratılması Allah'a, kesbi ise kula aittir.⁵⁵

Yine rivayette Hz. Âdem 'in "Beni levmi mi ediyorsun" deyip kaderi öne sürmesinin Cehmiyye'nin icbar görüşünü desteklediği iddiasına da itiraz eden İbn Battal, icbarın hummadan dolayı titreme yahut felç inmesi gibi istem dışı ve zorunlu bir hadise anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ona göre günahta ise kulun iştahı ve rağbeti vardır. Bazı Kaderiler, "Eğer bu hadiste Hz. Âdem 'in itirazı kabul edilirse, kimsenin günahından dolayı azap görmemesi gerekir" değerlendirmesine itiraz eden Taberi, "Zira Allah (c.c), Âdem 'i (as) cennetten çıkarmakla cezalandırmıştır. Eğer o levmedilmemiş olsaydı hem o hem de biz şu an cennette olurduk. Allah (c.c) kaderinin kazası gereği değil hatasından dolayı onu cezalandırdı. Yani ceza onun

49 Meryem 19/47.

50 Bâcî, *el-Müntekâ*, 7/201.

51 İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ*, 8/304-30; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/506-510.

52 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/94.

53 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/294.

54 İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ*, 8/304-305.

55 İbn Battâl, *Şerhu Sabîhi'l-Buhârî*, 10/317.

fili üzere verilmiştir. Nitekim Hz. Musa da iddiasını devam ettirmemiştir. Kaderin kazası ve kulun cezasını bildiği için itiraz etmemiş, onu tasdik etmiş Rasulullah da (s.a) bu durumu teyit etmiştir.” demiştir.⁵⁶

Rivayeti reddeden Ebu Ali el-Cübbâî'nin⁵⁷ (303/916), Bürkânî ile meseleye dair yapmış olduğu değerlendirmeler önem arz etmektedir. Kadı Abdülcebbar'ın naklettiğine göre Ebu Ali, Bürkânî ile evinde yemek yedikleri esnada Bürkânî “Ey Ebu Ali! Ebu’z-Zinâd’ın [A’rec’den naklettiği “*Kadın halası ve teyzesi üzerine nikahlanmaz*”] hadisi için ne dersin?”⁵⁸ diye sormuş ve “Sahihtir” cevabını almıştır. Peki aynı isnadla gelen ‘*Musa Âdem’e galip geldi*’ rivayeti için ne dersin? diye sorunca Cübbâî, “Batıl/asılsızdır” demiştir. Bunun üzerine Bürkânî, “Aynı isnadla gelen iki farklı rivayet, birine sahih diğerine ise batıl dedin” deyince; “Ben isnadından dolayı sahih diğerini de isnadından dolayı batıl kabul etmiş değilim. Bunu icmadan dolayı kabul ettim diğerinin ise Kur’an, Müslümanların icması ve aklın delaletinden dolayı batıl olduğunu söyledim.” demiş ve devamında hadisi Bürkânî’ye okuyarak, “Şayet hadiste ifade edildiği şekliyle kader Hz. Âdem’e mazeret olacaksa, küfre giren, isyan eden herkes için de bir özür olarak kabul edilmelidir ve onları kınayan herkes de mağlub kabul edilmelidir” demiştir. Ayrıca hadisi nakleden Ebu Hureyre’nin de rivayette hata yapabilme ihtimaline işaret etmiştir.⁵⁹ Hadiseyi nakleden Hansu’nun da ifade ettiği gibi⁶⁰, Basra Mu’tezilesinin önemli temsilcilerinden Cübbâî, hadislerin isnadını nazar-ı itibara hiç almayan bir bakış açısıyla, rivayetin asılsız olduğuna hükmetmiştir. Rivayete dair yapılan şerhlerin serencamını ortaya koymak üzere Ünal tarafından yazılan bir makalede ise hadisin kaderle ilgili ayetler ve akılla çeliştiği için kabul edilemeyeceği kanaatine varılmıştır.⁶¹ Hemmâm b. Münebbih’in (132/750) sahifesindeki rivayetler çerçevesinde bu hadisi de değerlendiren Erul, yapılan yorumlar arasında tercihe en şayan olanın İbnü’l-Cevzî’nin *Keşfü’l-Müşkil*’inde işaret ettiği darb-ı mesel tevili olduğunu ifade etmiştir.⁶²

56 İbn Battâl, *Şerhu Sabîbi’l-Buhârî*, 10/219-220.

57 İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ*, 8/304-305.

58 Kadı Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, 280 (1. dipnot muhakkik notu.)

59 Kadı Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, 280; Hanzu, *Mu’tezile ve Hadis*, 244, Ünal, İsmail Hakkı, “Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı”, 110-111.

60 Hanzu, *Mu’tezile ve Hadis*, 244.

61 Ünal, İsmail Hakkı, “Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı”, 110-111.

62 Erul, Bünyamin, *Hadislerin Dili*, 284.

Şarihlerin yukarıda aktarmaya çalıştığımız tevillerini ele alan İbn Kayyim, evladın babayı kınaması, şeriatlar arasında farklılıklar olması, tövbeden sonra levmin sakıt olması gibi görüşleri değerlendirmiş ve bunlardan doğruya en yakın olanın “tövbenin kabulünden sonra kınamanın geçersizliği” hususu olmasına rağmen bunun da geçerli olmayacağını ifade etmiştir. Çünkü Âdem (a.s) Musa'ya (a.s) karşı “Ben tevbe ettim, sen nasıl beni levm edersin” dememiştir. Kaldı ki böyle bir şey olsa Musa'nın da (as) bundan haberdar olmaması muhaldir.⁶³

Dâr'ut-teklif meselesi de ona göre iki açıdan fasittir: “Birincisi; Âdem (a.s) ‘dünyadan ayrıldıktan sonra (bana faydası olmayacağı halde) beni kınıyorsun’ gibi bir ifade kullanmamıştır. İkincisi; Allah Teala, ölümden sonra da kullarını kınayacaktır. Onun, kaderin hakikatini gördüğü ve Allah (c.c) istemeden bir zerrenin bile hareket edemeyeceğinden hareketle böyle söylediği, kendini Âdem iyyette (Allah'ın iradesi karşısında kendi iradesi yok gibi) kabul ettiği, bu makama ulaşmanın ise kınanamayacağı gibi bir yorumun da ehatalı, Kaderiyye'den daha kötü bir yorum olduğunu kaydetmiştir.”⁶⁴

Hicrî dokuzuncu asrın son çeyreğinde vefat etmiş olan Kutbüddinzâde öncesi klasik kaynaklarda yapılan yorumlar ve rivayete dair muasır yaklaşımlar ana hatlarıyla bu şekildedir. Kutbüddinzâde'nin ise takip eden başlıkta aktarılacağı üzere, rivayeti farklı bir mecraya taşıyarak, sûfi geleneğe göre anlamlandırmaya çalıştığı görülmektedir.

2.2. Kutbüddinzâde'nin Değerlendirmeleri

Kutbüddinzâde, rivayetin Ebu Hureyre tarihini naklettikten sonra hadisin anlaşılması noktasında çözümü zor bazı noktaların bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre; Hz. Âdem 'in yaratılmasından önce söz konusu hatayı işleyeceğinin takdir edilmiş olması kendisi için mazeret kabul edilirse, bütün insanlar için önceden takdir edilmiş olan günahlardan dolayı hem azap hem de levm kalkacaktır. Bu müşkilin giderilmesinin zorluğundan dolayı âlimler muhtelif görüşler belirtmişlerdir.⁶⁵ Rivayete ilişkin yapılan tevillerden;

63 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifai'l-alil*, 14.

64 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifai'l-alil*, 14.

65 Kutbüddinzade, Muhyiddin Muhammed b. Kutbüddin el-İzniki. *Şerhu Hadisi'l-İbticac Beyne Âdem ve Musa (aleyhime's-Selam)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 290), 37b.

- Sözü'nün aslında bir Yahudi'ye ait olmasına rağmen ravinin Rasulullah'ın kendisinden anlattığını zannetmesi,
- Âdem kelimesinin mansub okunmak suretiyle tartışmanın galibinin Hz. Musa olması,
- Tövbeden sonra kınamanın geçersizliği,
- Hz. Musa'nın Allah Teala'dan Âdem 'i (as) kınamasına ilişkin bir emir almamış olması,
- Hz. Âdem 'in artık imtihan dünyasında olmaması gibi bir önceki başlıkta zikredilmiş olan birkaç hususa değinen müellif, devamında babası Kutbüddin İznikî'nin *Mesabih* şerhinden⁶⁶ nakilde bulunmak üzere "Âlim, amil, kamil, fâzıl, Niğde'de doğmuş, İznik'te yaşamış olan babam Mevlana Kutbüddin, bu cevapların münasip olmadığını ifade etmiştir"⁶⁷ ibaresiyle söze başlamış ve hadisin anlamına ilişkin ondan uzunca bir alıntı yapmıştır. Onun nakilde bulunurken kısmî tasarruflarda bulunduğu, birebir aktarmaktan ziyade, metni neredeyse aynı ifadelerle özetleme yoluna gittiği müşahede edilmektedir.

Kutbüddinzâde'nin naklettiğine göre babası Kutbüddin İznikî ilgili rivayeti, Allah'ın takdiri ve kulun kesbi çerçevesinde tartışmaktadır.⁶⁸ Ona göre; "Hz. Âdem 'in reddi, Hz. Musa'nın daha önce takdir edilmiş olan bir şeyi levm etmesinedir ki itirazı yerindedir. Çünkü Hz. Âdem 'in isyanı Allah Teala'nın kudreti ve kendi kudreti olmak üzere iki kudret vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu ikisinin de göz önünde bulundurulması gerekir. Lakin Hz. Musa, sadece Hz. Âdem 'in kudretine bakmıştır. Bu sebeple Hz. Âdem günahın sadece kendi kudretine tahsis edilmesine itiraz etmiştir. Neticede Hz. Musa, Hz. Âdem 'e itirazda bulunmuş ve onunla münazaraya başlamış, Hz. Âdem ise onun iddiasını zayıflatma yolunu seçmemiş, delilinin zayıflığını ortaya koyarak, mübahase ve ilzam yolunu tercih etmiş, sanki şöyle demiştir: "Ey Musa! Ben her ne kadar benden sâdır olan isyandan dolayı -ki bizzat kendisin "رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا" *Ey rabbimiz nefsimize zulmettik*"⁶⁹ demesi ve Allah Teala'nın da, "وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى" *Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmişti.*"⁷⁰ buyurmasıyla da sabit olduğu üzere- levm ve tevbihi hak etmişsem

66 Begavî'nin *Mesâbîh*'i üzerine Arapça bir haşiyedir. Henüz yazma halindeki bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 476) Bk. Öngören, "Kutbüddinzâde İznikî", 382.

67 Kutbüddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 37b-38a.

68 Kutbüddîn İznikî, *Telifkâtü'l-Mesâbîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 476), 33b.

69 A'raf, 7/23.

70 Taha, 20/121.

de, sen asıl ve müstakil kudretin her ikisinde de Allah'a ait olduğunu çok iyi bilen bir Nebi olmana rağmen bu ma'siyeti, zahirde sadece benim kudretimden kaynaklandığına delalet eden bir ibareden dolayı bana isnad etmekle hataya düştün. Halbuki senin şanına yakışan her iki tarafa da bakmaktı. Zira sen, onlardan sadece birine bakmanın insanı cebr ve kadere götüreceğini bilirsin.”⁷¹

Benzer bir durum olarak, Ebu Hureyre'den nakledilen ve kendisinin Rasulullah'a (s) 'Ey Allah'ın Rasulü! Ben hadım olmak istiyorum, ta ki zinaya ve teehhüle götüren şehvetin şerrinden sâlim olayım' demesi üzerine Rasulullah'ın (s) “*senin karşılaşacağı şey hususunda kalem kurumuştur.*”⁷² buyurduğunu⁷³ hatırlatan Kutbüddin İznikî, bu hadisede Ebu Hureyre'nin sebebe bakınca kendisini müsebbibin bulunması noktasında kâmil sanıp bu durumu ortadan kaldırmak istediğini, Rasulullah'ın (s.a) ise onu zahirden ziyade sebebi düşünmeye sevk ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴ Babası Kutbüddin İznikî'nin değerlendirmelerine yakın bir cevabın bir diğer *Mesâbîh* şerhi *el-Menhelü'l-Yenâbi*'de verildiğini kaydeden Kutbüddinzâde, orada zikredilen, “Kader ve kesbin biri temel diğeri bina mesabesinde ki kim onların arasını ayırmak isterse binayı çökertir” yorumunu aktarmıştır. Aynı doğrultuda *Şerhu's-Sünne*'de de; söz konusu münazarada kaderin öne sürülmesi noktasında hiç kimsenin bu şekilde aslı düşüremeyeceğini ki o aslın da kader olduğunu, sebebi de görmezden gelemeyeceğini onun da kesb olduğunu ve bu ikisinden birisini yapanın maksadı aşarak ya Kaderiyye ya da Cebriyye'ye meyledeceğinin ifade edildiğini nakletmiştir.⁷⁵

Kutbüddinzâde zikredilen cevaplardaki müşterek mefhumun; Hz Musa'nın Hz Âdem 'e itirazında, meselenin Allah Teala cihetini gözden kaçırıp sadece kul tarafına tahsis ettiği görüşünde düğümlendiğini, sanki Hz. Âdem 'in “Ey Musa! Senin gibi meziyetlere sahip birinin, kahhar ve galip olan, her şeyden üstün ve güçlü olan kuvveti mülahaza etmeksizin, günahın sâdır oluşunu son derece zayıf olan kulun kudretine tahsis etmen isabetli değildir.” dediğini kaydetmiştir.⁷⁶

71 Kutbuddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 38a.

72 Buhari, “Nikah”, 8; Tirmizi, “İman”, 17; Nesai, “Nikah”, 4.

73 Kutbüddîn İznikî, *Telfikâtü'l-Mesâbîh* (Ayasofya, 476), 33b.

74 Kutbuddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 38a.

75 Kutbuddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 39b.

76 Kutbüddîn İznikî, Kutbüddin el-İzniki. *Telfikâtü'l-Mesâbîh*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 476), 32a.

Kutbüddinzâde bu nakillerden sonra kendi tahlillerine geçmektedir. Öncelikle Hz. Âdem 'in cennetten çıkarılması ve Hz. Musa'nın ifade ettiği şekliyle insanları cennetten çıkarmış olmasının hikmetleri üzerinde duran müellif, bunun büsbütün menfi bir durum gibi algılanmaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre bu zellenin meydana gelmesinde, asıl meşiet sahibi olan Allah'ın (c.c) iradesi karşısında, zerre mesabesindeki Hz. Âdem , kendi iradesinin küçüklüğüne vurgu yaparak Musa'ya karşı üstün gelmiştir. Görünüşte bir zelle olan bu hata birçok hikmet ve maslahatlar içermektedir.

Kutbuddinzâde, Âdem 'in (as) zellesindeki hikmetleri şöyle sıralamaktadır:

1. Kulun, Allah Teala'nın izzetini bilmesidir. Allah (c.c) reddi mümkün olmayan bir hükümle hükmetmiştir. İnsan, Allah Teala'nın kemal-i izzetinden dolayı kendi nefsinin bu hükmü çevirmeye muktedir görmeyerek zelil kabul etmiştir.

2. Allah Teala'nın, kulun hatasından sonra cezada acele etmeyip tövbe etmesi için kuluna süre tanımasıdır.

3. “*Ey Rabbimiz! Biz nefsimize zulmettik...*” ayetinde olduğu gibi kulun, özrünü kabul etme hususunda Allah Teala'nın yüceliğini bilmesidir.

4. Allah'ın (c.c) ona tövbe nasip etmesi ve tövbenin ardından bol bol sevap vermesidir.

5. Kulun, günahından dolayı cezalandırılması hususunda Allah'ın (c.c) delilinin daima mevcut olduğunu bilmesidir. Zira kulun günahı ezelde mevcut olup Allah Teala o günaha ezeli olan ilmiyle hükmetmiştir.

6. Kulun eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmesi ve nasuh tövbesi gibi hasenelerini Allah'tan (c.c) bir minnet ve fazilet olarak görmesidir. Şayet kötü amellerini görürse, bunları da nefsinin ayıbı ve zatının muktezası olarak bilmelidir.

7. Kulun, üzerinde Allah Teala'nın esmasının eserinin görünmesi, nefesine ait sıfatları fânî görmesi ve enaniyet perdesini kaldırması iledir. Bundan dolayı kulun kemalâtı, kendini beğenme, temiz ve günahsız görme gibi sıfatları sebebiyle kuvveden fiile çıkmayabilir. Allah (c.c) onu bir günaha düşürürse nefsinin kötüler, tövbe eder, Allah'a (c.c) yönelir, perde kalkar ve kemalât zuhur eder. Hz. Süleyman örneğinde olduğu gibi, günahattan öncesine göre Rabbine kat kat yakınlaşır. Zira o, atlara olan muhabbetinden tövbe edince ona rüzgârı emriyle yönlendirme kuvveti verilmişti.

8. Kulun, olup biten her şeyde Allah Teala'nın münferit/tek kudret sahibi olduğunu görmesidir.

9. Kulun, fitratına tecelliyât, kemâlât ve diğer sıfatlardan müteşekkil küllî terkibi koyan zorunlu bir varlığın bulunduğunu idrak etmesidir. Şayet kul, isyan edip süfli âlem sayılan dünyaya inmeseydi kahr, kabz, bela, mihne, af, mağfret, intikam gibi fiilî tasarrufların zuhuratını müşahade edemezdi. Bu tasarruf, görünüşte kovma/uzaklaştırma gibi olsa da esasında bir yakınlaştırmadır (takrib), diğer bir ifadeyle tecelli kisvesine bürünmektir.

10. Allah Teala'nın kemal sıfatının ortaya çıkmasıdır ki; bunun dar-ı teklifte gerçekleşmesini istemiştir. İnsana yerlerin ve göklerin yüklenemediği emanet yüklenmiştir. İnsan orada şehvet, kuvve-i gadabiyeye ve şeytanlara rağmen istikamet üzere olmuştur. Şayet öyle olmasaydı insanın kemali, Allah'tan bir hibe ve faziletin eseri zannedilebilirdi. İnsandaki övgüyü hak eden tekâmül durumu görülmezdi. Bu zelle ile insanın tekâmül yolu açılmıştır.⁷⁷

Kutbuddinzâde'ye göre Hz. Âdem 'in zellesi ve cennetten çıkarılmasının bir talim yahut öğüt maksatlı olması da muhtemeldir. Nitekim o, sahip olduğu ilme, kurbiyete, makama ve seçilmişliğe rağmen azarlanmış ve ilgili ayetlerle⁷⁸ yaptıkları herkese malum olmuştur. Allah (c.c) onu cennetten çıkarmış ve Hz. Havva ile yeryüzüne indirmiştir ki evlatları aldanmasın, Allah Teala'nın imtihanının farkına varsın. Rahmetinden de ümit kesmesin. Zira Allah'ın rahmet eliyle yaratma, ruhundan üfleme, esmayı öğretme, melekleri secde ettirme, seçkin kılma, cennete koyma gibi muazzam nimetlerine mazhar olan Hz. Âdem ; cennetteki eşsiz nimetler arasında hiç de ihtiyacı olmayan, üstelik kendisine yasaklanmış bir şeye tevessül etmesine rağmen Yüce Yaratıcı onu rahmetinden mahrum bırakmayarak tövbesini kabul etmiştir.

Kutbuddinzâde'ye göre bu zellenin işlenmesinde, kötü arkadaş yahut sırdaşla arkadaşlık etmenin olumsuzluğuna da işaret vardır. Nitekim Ku'rân'da *فَلَا تَقْعُدْ* *بَعْدَ الذِّكْرِ* *مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ* “Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma!”⁷⁹ buyrulmuş, Rasulullah “takva sahipleri haricindekilerle arkadaşlık etme” demiştir.⁸⁰

77 Kutbuddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 39a.

78 Kutbuddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 39a.

79 Enam, 6/68.

80 Rivayet benzer lafızlarla “Yalnız Mü'minlerle dostluk et ve yemeğini yalnızca takva sahipleri yesin” şeklinde kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Tirmizi, “Zühd”, 55; Ebu Davud, “Edeb” 19; İbn Hıbban, *Sabih*, 2/31. Tirmizi rivayet için “hasen” kaydı düşmüş, *Sabihu İbn Hıbban* muhakkiki Şuayb Arnavut da bunu teyit etmiştir.

Müellifin buraya kadar verdiği cevaplar ona göre esasında Hz. Âdem 'in şeytanın aldatmasına meyletmesinin gerekçe ve hikmetleridir.

Kutbüddinzâde, Hz. Âdem 'in kaderi delil olarak öne sürmesini, sufi gelenekte sıklıkla zikredilen peygamberlerin nübüvvet ve velayet sıfatları çerçevesinde çözümlemeye çalışmaktadır.⁸¹ Ona göre; Hz. Âdem, hakkında kalemin yahut kaderin yazdığına muttali olup Allah'tan (c.c) başkasının müessir olamayacağı; O'ndan gayrısının eseri, fiili, hükmü olamayacağını müşahede etmiştir.

Kutbüddinzâde'nin kaydettiğine göre “Hz. Musa'nın nübüvvet yönü daha kuvvetlidir. Nitekim onun, münker karşısında dimdik duruşu, Hızır (as) ve kardeşi Harun'la (as), Kıbtî, Samiri ve kavmiyle münasebetleri esnasındaki dosdoğruluğu buna delalet etmektedir. Nübüvvetin özelliklerinden biri de Allah Teala'nın bir rahmeti olarak, emredildiği şeyin olmayacağını yahut bazıları hususunda gayretinin boşa çıkacağını öğrenip de emredildiği tebliği en üst derecede yapabilmesi noktasında himmetinin azalmaması için kaderin sırrının ona dürülmesidir. Peygamberin işi tebliğdir ve emredildiği şey gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin değişmez. Çünkü görevi tebliğdir. Şayet sırlar ona gizli kalmasaydı, tebliğden geri durabilir yahut bu iş ona meşakkatli gelebilirdi. Fakat Allah (c.c) onlara rahmet ederek kaderi gizlemiştir. Peygamberliğe nakısa getirmeyen bu durum, kemal sıfatlarına da zarar vermez. Fakat şu da bilinmelidir ki Hz. Musa'nın, Kıbtî'yi öldürmesi gibi yaptığı her şey o hissetmese de Allah'ın (c.c) kavli değil fiilî emri iledir. Zira Allah (c.c), İsrailoğulları arasında kalsa Musa'nın fesada sebep olacağını ve büyük bir fitne çıkaracağını bildiği için zahiri anlaşılmayan bir katl ilhamıyla fesat ve fitneyi engelledi.”⁸²

Kutbüddinzâde'ye göre; berzah âleminde vuku bulan bu hadisede Hz. Musa, babası Âdem 'in cevabından halin hakikatine dikkat kesilmiş ve onun velayet sıfatıyla verdiği cevaba teslim olmuştur. Vakıanın hakikati kendisine açılınca da Hz.

81 Sistematik bir şekilde ilk olarak Hakîm et-Tirmizî ile başlamak üzere sûfî gelenekte peygamberlerden bazısının nübüvvet bazısının ise velâyet yönünün daha kuvvetli olduğu ifade edilmiştir. Hz. Hızır'la Hz. Musa arasında geçen hadiselerde Hz. Musa'nın, bazı olayların arka planını ondan öğrenmesi meselesinde bu yaklaşıma sıklıkla temas edildiği görülmektedir. Bu çerçevede örneğin Hz. Musa'nın, velayetten ziyade nübüvvet yönünün daha kuvvetli olduğu vurgulanmıştır. Bkz. Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali İbnü'l-Arabi. *Fususü'l-bikem*, nşr. Ebu'l-Alâ Afîfî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts), 202. Detaylı bilgi için bk. İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye -Velâyet ve Nübüvvet Sorular ve Cevaplar-*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 23-24. Kutbüddinzâde'nin de aynı doğrultuda rivayeti yorumladığı görülmektedir.

82 Kutbüddinzâde, *İhticâc* (Amcazade Hüseyin, 290), 39b.

Musa, verilen bu cevaptan hareketle derhal iradenin sırrını kavramıştır. Nitekim Hz. Musa benzer şekilde Hz. Hızır'ın (as) yaptıklarını da anlayamamış, çocuğu öldürdüğünde Hızır'a karşı çıkmıştı. Hâlbuki kendisinin Kıbtî'yi öldürmesi hatırına gelmemiştir. Hızır (as) ise ona "Ben bunu kendi emrimden yapmadım" demiştir. Bu suretle Hz. Musa'ya, işin aslında kendisinin bu öldürme işinden masum olduğunu öğretmiştir. Yine Musa henüz küçük bir bebekken bir sandığa konulup denize saliverilmes olayına -ki zahiri helak batını ise gasbedici olan Firavun'un onu kurban etmesinden kurtuluştu- mukabeleten geminin delinmesini gösterdi. Bu hadisenin de zahiri helak, iç yüzü gasbedici hükümdarın elinden kurtuluştu.⁸³ Yani bu suretle Hz. Hızır, Musa'ya (as) ilm-i batını öğretmiştir.

3. Risalenin Özellikleri ve Esas Alınan Yazma Nüshalar

Risalenin ismine ilişkin nüshalarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte mecmualarda, risalenin girişinde zikredilen rivayetin ilk cümlesinden hareketle *إحتجاج آدم وموسى* ismiyle kaydedildiği görülür. Katip Çelebi ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın risaleden, *إحتجاج آدم على موسى* ismiyle bahsettikleri tespit edilmiş ve bu isim tercih edilmiştir. Risalenin aidiyetine dair herhangi bir problem bulunmamaktadır. Müellif, esas aldığımız bütün nüshalarda "babam Kutbuddin" diyerek onun *Mesabih* şerhinden alıntılar yapmakta ayrıca Hacı Mahmut Efendi nüshasının girişindeki ziyade metinde bizzat müellifin ismi zikredilmektedir. Risalenin tespit edebildiğimiz kadarıyla beş nüshası bulunmaktadır. Bunlar, Süleymaniye Kütüphanesi; Amcazade, nr. 290 (37b-40a), Lâleli, nr. 1593 (54b-59b), Fatih, nr. 2852 (104b-108b), Hacı Mahmut Efendi, nr. 4223 (26b-34a); Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 692 (226b-230a)'da kayıtlı bulunmaktadır. Risalenin tahkikinde Amcazade, Fatih ve Hacı Mahmut Efendi nüshaları esas alınmıştır.

3.1. Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin Nüshası

Risalenin müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin Koleksiyonu 290 numarada kayıtlı bir mecmuada 37b-40a varakları arasında yer almaktadır. Ferağ kaydında bizzat müellifin eliyle, 863 yılında Rebiu'l-ahir ayının sonlarında bir cumartesi gecesi tamamlandığı kaydedilmiştir. Bu nüsha metnin tahkikinde esas alınan nüshadır.

83 Bk. İbn Arabi, *Fususü'l-bikem*, 202.

3.2. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi Nüshası

Risalenin tahkikinde kullanılan ikinci nüsha, yine Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi Koleksiyonu 4223 numarada 26b-34a varaklarda yer almaktadır. Müellif nüshasından istinsah edildiği düşünülen bu nüshanın ferağ kaydında müellif nüshasıyla aynı olmak üzere 863 yılında Rabiü'l-âhir ayının sonları bir cumartesi gecesi tamamlandığı ifade edilmiştir. Bu nüsha neşirde “م” remziyle gösterilmiştir. Diğer iki nüsha doğrudan besmele ile başlamakta ve hadisin zikriyle devam etmektedir. Bu nüshada ise diğer iki nüshadan farklı olarak girişinde yaklaşık bir sayfalık ziyade bir metin bulunmaktadır. İlgili kısımda, Osmanlı vezîriâzamı Mahmut Paşa'nın faziletlerinden bahsedilmektedir ve ifadelerden eserin ona ithaf edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁴

3.3. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Nüshası

Risalenin son nüshası da yine Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu 2582 numarada 104b-108b varaklarda kayıtlıdır. Bu nüsha neşirde “ف” remziyle gösterilmiştir. Müellif nüshasından istinsah edildiğini düşündüğümüz bu nüshanın ferağ kaydında 872 yılının Şevvâl ayının sonlarında tamamlandığı zikredilmektedir.

4. Sonuç

Kutbüddinzâde risalesinde, muhtemelen dönemin tartışma konularından biri olan, Hz. Âdem ile Hz. Musa arasında geçtiği kabul edilen bir diyalogu haber veren rivayeti konu edinmiştir. Rivayette Hz. Musa'nın, işlediği hatadan dolayı cennetten çıkarılmasına ve soyundan gelenlerin de dünyada yaratılmasına sebep olduğu gerekçesiyle Hz. Âdem 'i tenkit ettiği haber verilmektedir. Hz. Âdem 'in kaderi öne sürerek Hz. Musa'ya mukabelede bulunması ve Rasulullah'ın da (s) Hz. Âdem 'in haklı olduğunu teyit etmesi, rivayetin anlamlandırılması noktasında muhtelif neticelere ulaşılmasına zemin hazırlamıştır. Zahirde kaderin Hz. Âdem için bir mazeret olması anlamına gelen bu durum işkâle sebep olmuş ve rivayet hususunda iki farklı yaklaşım sergilenmiştir. İlki rivayetin isnadının sıhhatinden ve hatta bazı alimlerce mütevatir kabul edilmesinden dolayı Hz. Âdem 'in kaderi öne sürmüş

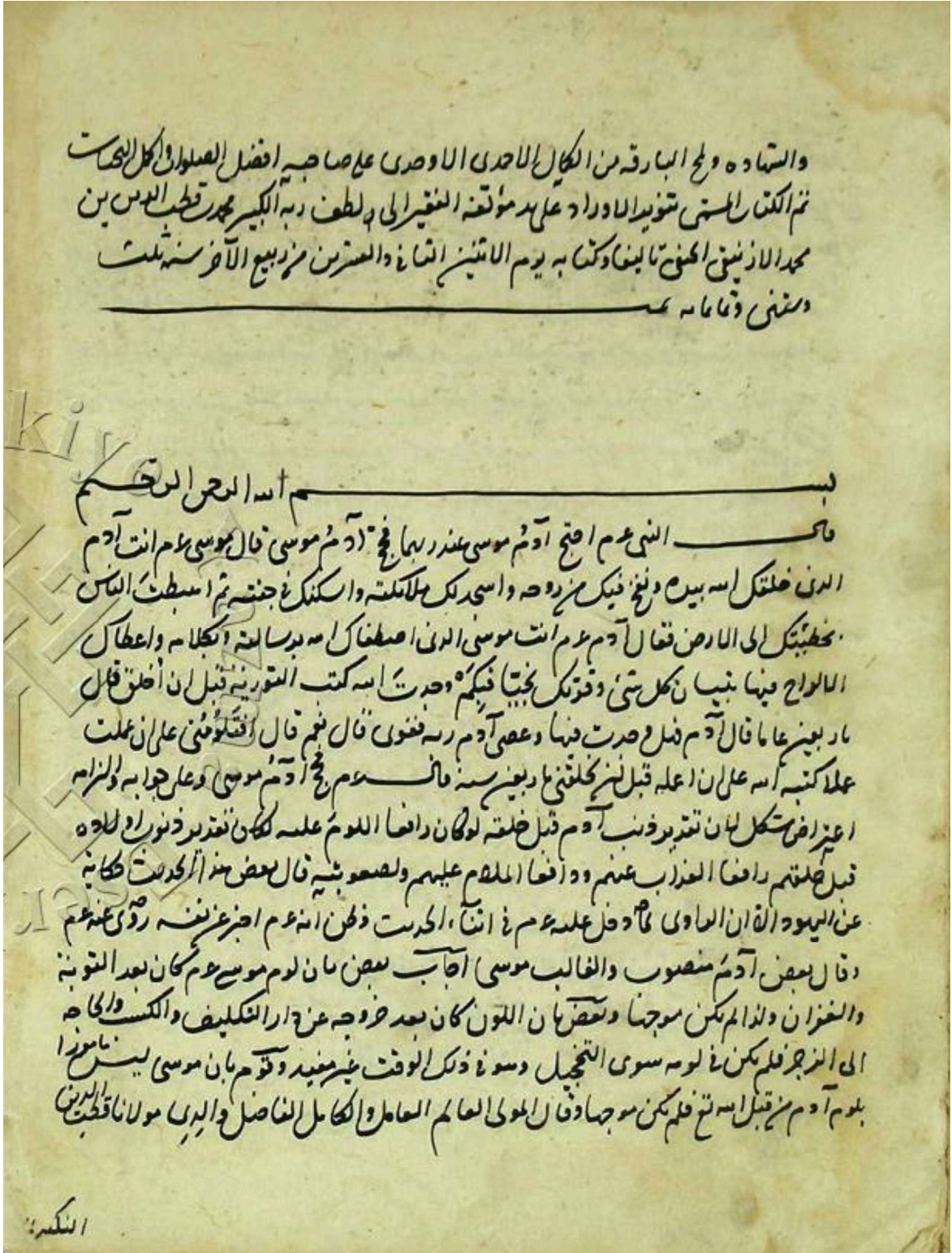
84 Muhyiddin Muhammed b. Kutbüddin el-İzniki. *Şerhu Hadisi'l-İbticac Beyne Âdem ve Musa (aleyhime's-Selam)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 4223), 26b-27a.

olmasının tevîl edilmesi; ikincisi ise, rivayetin kader konusundaki diğer naslara ve özellikle de akla arz edilerek reddedilmesidir.

Hadis ilminin kriterlerine göre isnadı sahih olan rivayet hakkındaki tevatür iddiasının fazlaca yaygınlık (şöhret) şeklinde anlaşılması isabetli görülmektedir. Tahlil esnasında ifade edildiği gibi aynı isnadla gelen farklı rivayetler makbul sayılırken bu rivayetin akla arzedilerek reddedilmesi değil, daha ziyade içerdiği işkalin giderilmesi gerekmektedir. Rivayetin aslen bir Yahudi'den duyulma iddiası, herhangi bir asla dayanmayan, az da olsa örneği olan bazı hadiselerle kıyasla olasılık kabilinden bir tevîldir ki makbul görülmemektedir. Meselenin darb-ı mesel yahut vâkiî bir durum olup olmaması tevîli noktasında çok etkili değildir. Zira Rasulullah (s) bunu örnek olarak zikretmiş bile olsa rivayette kaderin öne sürülmesi gibi bir realite vardır. Darb-ı mesel olduğu düşünülürse bu ifadenin sahibi bizzat Rasulullah (s) olmaktadır. Yani yine tevîl edilmesi gerekmektedir. Hz. Âdem 'in, salt kaderi mazeret olarak öne sürdüğünü düşünmek isabetli değildir. Çünkü bizzat Kur'an'da da ifade edildiği üzere o, hatasını itiraf edip affını istemiş, Allah (c.c) da onu affetmiştir. Aksi takdirde Hz. Âdem 'in kendisini hatalı olarak görmesinin bir anlamı kalmamaktadır. Hz. Âdem 'in tövbeden sonra kınanmasına itiraz etmiş olması da mümkün görünmemektedir. Çünkü yine Hz. Âdem 'in ifadesiyle, affedildiği Hz. Musa cihetinden de malumdur. Öyleyse onun rivayetteki itirazı ve tepkisi, soyundan gelen insanların cennetten çıkarılmasına sebep gösterilmesine yönelik imayadır. Bunun üzerine Âdem (as), onca özel vasıflarla şereflendirilen Hz. Musa'nın da hatalar yaptığına dikkat çekmek suretiyle kendisinin de bir hata yaptığını; fakat bu hatasının ardından Allah Teala'nın henüz kendisini yaratmadan önce yazdığı kaderin tecelli ederek insanların cennetten çıkarıldığını ifade etmiş, bu ta'lili Rasulullah (s) tarafından da haklı bulunmuştur.

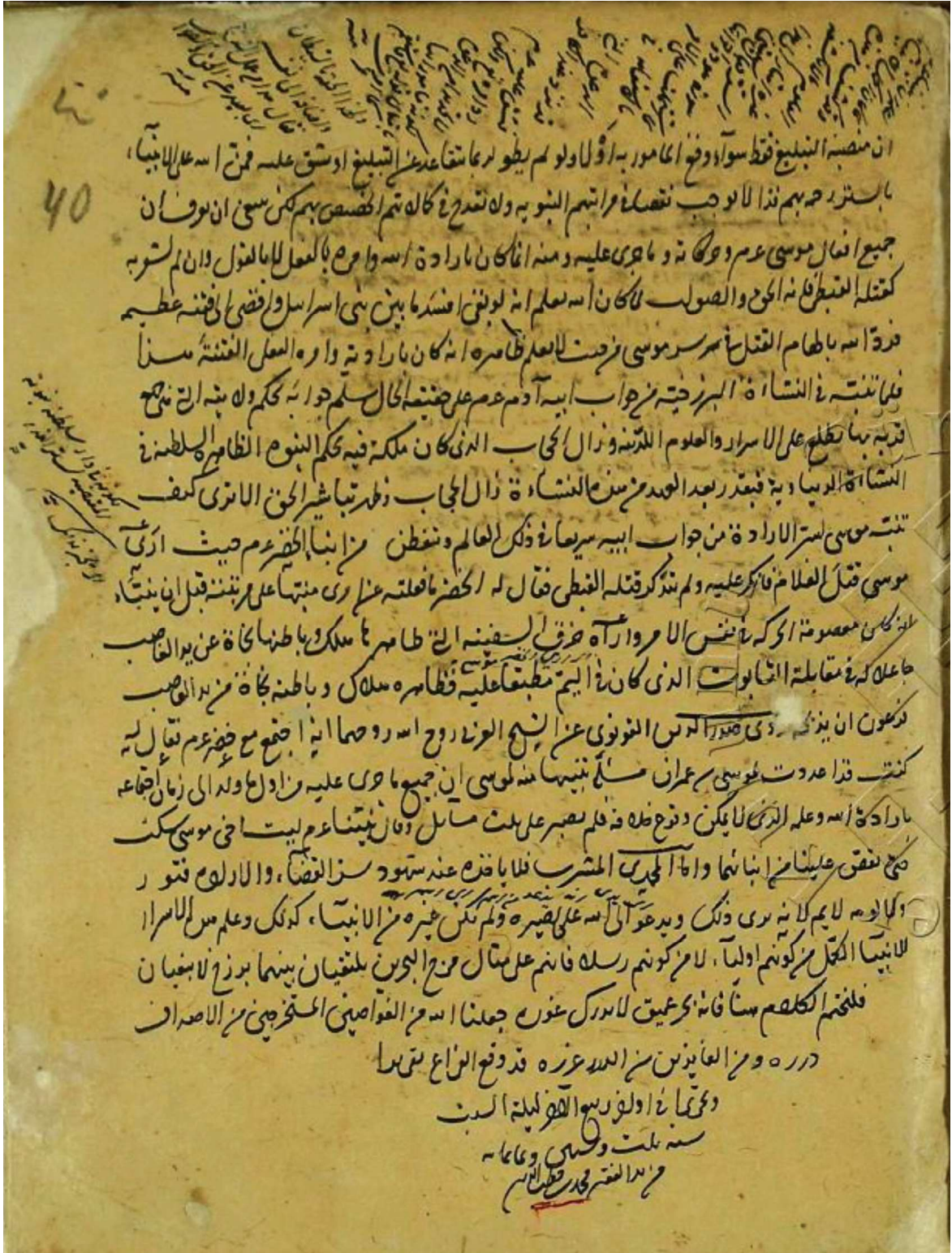
Kutbüddinzâde, şerh literatüründe genişçe ele alınan hadis hakkında yapılan tevîlleri yetersiz bulmakta ve konuyu sūfî anlayış çerçevesinde farklı bir zemine taşımaktadır. Ona göre yapılan tevîller işkali çözememiştir. Hz. Âdem, velayet yönü ağır basan bir peygamber olarak perde arkasına vukufundan dolayı kendi iradesini yok kabul ederek büsbütün Allah Teala'nın iradesine teslim olmakta, kendisini aradan çıkarmakta ve Hz. Musa'ya kaderi hatırlatmaktadır. Hz. Musa ise, Hz. Hızır'la aralarında geçen kıssada ifade edildiği şekliyle, bu tür durumlarda zahire göre hüküm vermektedir. Çünkü o nübüvvet yönü kuvvetli olan bir peygamberdir ve Allah Teala'nın yine kendisine rahmeti gereği dürülen sırlardan biri olan kader sırrından dolayı, meselenin aslına ancak Hz. Âdem 'in tenbihiyle vakıf olabilmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, nr. 290, vr. 37^b. İlk sayfa.

Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, nr. 290, vr. 40^a. Son sayfa.

النبى عم لا تظن كلمة خرجت من فى اخيك سوءاً وانت تجد
°° فى الخير محلاً تمت °°

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذى شرع صدور عباده لاستجلاء خفيات
الحقايق الالهية، وانكشاف خفيات الدقايق الشرعية
البهية، وخلصهم من غوائل الشبه والحجب الظلمانية،
باطلاج مشارق عناية شمس المعارف الذوقية العينية
، والصلوة على اكل ما تحقق ظهوره ، والبخل واجمع
ما تفرق في نوره ، محمد المصطفى السابح لآب قوسين
اوادنى السابح فتح وان الى ربك المستوى وعلى اله و
اصحابه بنجوم الهدى ورجوم العدى وبعده فان
الحامل الفقير، والضعيف الحقير، محب الفقراء الصو
، والعلماء الربية ، محمد بن قطب الدين الانبيي
شرح الله صدره بنوره الحقيقى ، قد كشف معنى حديث

صلو

34

من الانبياء كذلك انا وانا ادعى . وعلم هذه الاسرار
للانبياء الكمل كونهم اولياء لا من كونهم رسلا فانهم علم
مثل شرح البحرين يلتقيان بينهما برزخ لا يبغيان . و
لتختم الكلام هنا فانه بحر عميق هـ
لا يدرك غوره جعلنا الله للعواصم
المتخرجين الاصلاح دهره
والمفادين من الدرر غره
وقوع الفراغ متاليف هذه
الرسالة فواواخذ
ربيع الاخير ليله
الست ستة
ثلثين اثنين
وتما مائة
بحر الله
والله

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ أَصْحَى أَوْمَ مُوسَى عِنْدَ رَبِّهَا فَخَرَجَ أَوْمَ مُوسَى قَالَ مُوسَى عَمَّ أَنْتَ أَدَمُ
الَّذِي خَلَقَكَ اللَّهُ بَعْدَ وَنُوحٍ فِي كَلْبٍ مِن رُوحِهِ وَأَسْجَدَ لَكَ مَلَائِكَةً وَأَسْكَنْكَ فِي جَنَّةٍ
ثُمَّ أَمْسَطَبْتَ النَّاسَ فِي طَبَقَاتٍ لِئَلَّا يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّاهُ أَعْلَمُ بِكُلِّ شَيْءٍ
وَجَدْتَ اللَّهُ كَتَبَ التَّوْرَةَ قَبْلَ أَنْ أَخْلَقَ قَالَ بَارِعِينِ عَامَا قَالَ أَوْمَ فَقِيلَ وَجَدْتَ
فِيهَا وَعَصَى أَوْمَ رَبَّهُ فَعَفْوِي قَالَ نَعَمْ قَالَ أَفَلَمْ تَرَ مَنْ عَلَّمَ اللَّهُ اللُّغَةَ لِلنَّاسِ
عَلَى أَنَّ أَعْمَلَهُ قَبِيلَ بَارِعِينِ سَنَةَ قَالَ عَمَّ فَخَرَجَ أَوْمَ مُوسَى وَعَلَى جَوَابِهِ وَالزَّامِ
أَمْرًا صَحِيحًا لِأَنَّ التَّوْرَةَ قَبْلَ أَوْمَ قَبْلَ ظُهُورِهِ لَوْ كَانَ رَافِعًا اللُّغَةَ عَلَيْهِ لَكَانَ لَهُ
ذُنُوبٌ وَلَا قَبْلَ ظُهُورِهِ رَافِعًا العَذَابَ عَنْهُمْ وَرَافِعًا المَلَامَ عَلَيْهِمْ وَالصَّغُورَةَ قَالَ
بَعْضُ هَذَا الْحَدِيثِ حِكَايَةَ عَنْ اليَهُودِ أَنَّ الرَّادِي لَمَّا دَخَلَ عَلَيْهِمْ فِي النَّارِ الْحَدِيثِ
وَكُنَّ أَعْمَ أَجْرٌ عَنْ نَفْسِهِ رَوَى عَنْ عَمَّ وَقَالَ بَعْضُ أَوْمَ مَنْصُوبٌ إِلَى مُوسَى
وَأَجَابَ بَعْضُ بِأَنَّ لَوْمَ مُوسَى كَانَ بَعْدَ الْيَتِيمَةِ وَالغُرْفَانِ وَلِذَا لَمْ يَكُنْ مُؤْتَمِرًا
وَبَعْضُ بِأَنَّ اللُّغَةَ كَانَ بَعْدَ مُؤْتَمِرٍ عَنْ حَارِ التَّكْلِيفِ وَالكُتُبِ وَالجَادِ لِئَلَّا يَكُنْ
فِي لَوْمِهِ سُوءَ التَّجْمِيلِ وَمَوْجِبَ ذِكْرِ الْوَدْعِ غَيْرِ مُنِيدٍ وَقَوْمٌ بِأَنَّ اللُّغَةَ كَانَ بَعْدَ ظُهُورِ
الْحَقَائِقِ فِي العَالَمِ العُلُوِّ وَالضَّمْحِ الرَّسْمِ وَالإِطْلَاقِ وَقَوْمٌ بِأَنَّ مُوسَى لَيْسَ بِشَيْءٍ
يَلُومُ أَوْمَ مِنْ قَبْلِ اللَّهِ تَعَالَى بِأَنَّ مُوسَى لَيْسَ بِشَيْءٍ يَلُومُ أَوْمَ مِنْ قَبْلِ اللَّهِ تَعَالَى بِأَنَّ مُوسَى لَيْسَ بِشَيْءٍ

كان معصوم الحركة في نفس الامر واداه خرق السيفه التي طامرها ملك وباطنها
نجاه عزير الغاصب جاعلا له في مقابل النابوت الذي كان في اليم مطبقا عليه
وظاهره ملك وباطنه نجاه من يد الغاصب فرعون ان يذبحه روي صدر الدين
القنوي عز الشيخ البهوتي روح الله روحها انه اجتمع مع حقيهم فقال له كتبت قد
اعدت لموسى بن عمران الفسلة تبينها لله لموسى ان جميع باجوى عليه من اوله واولاد
الي زمان اجتماعه بارلقة الله وعلمه الذي لا يمكن وقوع خلافه فلم يعبر على ذلك
سابل وقال نبينا عم ليت اخي موسى سكنت حتى تقص عليا من انبائها واما المجري
لشرب فلا ياخذ عند شهوه سوا القضا والارلك فتورد الامة لاهم لانه يركب
ركب ويدعولي الله على بصيرة ولم يكن يبره من الانبيا كذالك الا اذا نادوا وعلم
منه الاسرار لا انبيا الكمل كمل من كونهم اوليا الامن كونهم رسلا فانهم على
مثال مروج الحزن مسيقان بينهما برزخ لا بلغيان ولا تخنم الكلام منا فانه بحر
عميق لا يدرك غوى جبلنا الله من الغواصين المستخرجين من الماصد افرزون
ومن الفايزين من الدر عن

قد وقع الخواص في سؤال
كثيرا في او اخر سؤال
سعد واثني وسعد واثني

فضع ما قال بمقول من عاصي
امر على جداره يارب ليلى . اقبل هذا الجدار وهو الجدار
وما حبت الديار تسعفن قلبي ولكن حبت من سكن الديار

تقرت ان من روى الخبر ان
الاصحاح في هذا الخبر
الاصحاح في هذا الخبر
الاصحاح في هذا الخبر

B. Tahkikli Metin Neşri

[رِسَالَةٌ إِحْتِجَاجِ آدَمَ عَلَى مُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ]^١

[الحمد لله الذي شرح صدور عباده لإستجلاء خفيات الحقائق الإلهية، وإنكشاف خبيات الدقائق الشرعية البهية، وخلصهم من غوائل الشبه والحجب الظلمانية بالطلاع من مشارق عناية شمس المعارف الذوقية العيانية. والصلاة على أكمل ما تحقق من ظهوره، وأجمل وأجمع ما تفرق من نوره، محمد المصطفى السابح لج ﴿قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾ [النجم، ٥٣/٩] السائح فبح ﴿وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُتَّبِعِينَ﴾ [النجم، ٥٣/٤٢]، وعلى آله وأصحابه بنجوم الهدى، ورجوم العدى. وبعد: فإن الحامل الفقير والضعيف الحقيير محب الفقراء الصوفية والعلماء الربية محمد بن قطب الدين الإزنيقي، -شرح الله صدره بنوره الحقيقي-، قد كشف معنى حديث صدر من مقام جوامع الكلم، وبين سره الحاوي على نفائس الحكم، جامعاً بين الإفشاء والكتم، منبها ذوي الهمم والفهم، وأراد الجامع بين الفضيلتين الحاوي للرياستين، البدر التام الضياء بكمال محاذات الذكاء، المفيض ذلك النور على الخواص والعوام، والمروح أرواح أهل الإسلام، ولديه يتم أمر الحل والعقد عند الافتتاح والاختتام، محمود باشا، لا سلب الله من أهل العلم ظله ولا أعدمهم إحسانه وفضله، أنه هو الذي يدرك محزونه بذهنه الثاقب، ويحقق مكتوبة بفكره الصائب].^٢

[٣٧ظ] قال النبي عليه السلام^٣: «احتج آدم موسى/ عند ربهما، فحج آدم موسى. قال موسى عليه السلام: أنت آدم الذي خلقك الله بيده ونفخ فيك من روحه وأسجد لك ملائكته وأسكنك في جنته، ثم أهبطت الناس بخطيئتك إلى الأرض. فقال آدم عليه السلام: أنت موسى الذي اصطفاك الله برسالته وبكلامه وأعطاك الألواح فيها تبيان كل شيء وقرّبك نجياً، فبكم وجدّ الله كتب التوراة قبل أن أخلق؟ قال: بأربعين عاماً. قال آدم: فهل وجدّت فيها

١ هكذا سماها حاجي خليفة وإسماعيل باشا البغدادي مع أن الناسخين لم يعينوا لها إسماً معيناً. أنظر حاجي خليفة، كشف الظنون، ١/٢٤٣؛ إسماعيل باشا البغدادي، هدية العارفين، ٢/٢١١.
٢ ما بين المعقوفتين زيادة من نسخة محمود أفندي الحاج.
٣ م + الصلوات الذاكيات والتسليمات الناميات.
٤ م: مع.

﴿وَعَصِيَادُمْ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ [طه، ٢٠ / ١٢١]؟ قال: نعم. قال: أفتلومني على أن عملتُ عملاً كتبته الله تعالى عليّ أن أعمله قبل أن يخلقني بأربعين سنة! قال^٦ عليه السلام: فحجّ آدم موسى.^٧

وعلى^٨ جوابه وإلزامه إعتراض مشكل؛ لأن^٩ تقدير ذنب آدم قبل خلقه لو^{١٠} كان رافعا للوم عليه^{١١} لكان^{١٢} تقدير ذنوب أولاده قبل خلقهم دافعا للعذاب عنهم، ورافعا الملام عليهم^{١٣}. ولصعوبته^{١٤} قال بعض: هذا الحديث حكاية عن اليهود إلا أن الراوي لما دخل عليه^{١٥} عليه السلام في أثناء الحديث، وظن أنه عليه السلام أخبر عن نفسه [و] روى عنه عليه السلام. وقال بعض: آدم منصوب والغالب موسى. وأجاب بعض: بأن لوم موسى عليه السلام كان بعد التوبة والغفران؛ ولذا لم يكن موجها. وبعض: بأن اللوم كان بعد خروجه عن دار التكليف والكسب والحاجة إلى الزجر؛ فلم يكن في لومه^{١٦} سوى التخجيل، وهو في ذلك الوقت غير مفيد.^{١٧} وَقَوْمٌ: بأن موسى عليه السلام ليس مأمورا بلوم آدم من قبل الله تعالى ولم يكن موجها.

وقال المولى العالم العامل والكامل الفاضل والدي مولانا قطب الدين^{١٨} / النكيدي مولدا

[٨٣و]

- ٥ م: على عمل
- ٦ م + النبي.
- ٧ صحيح البخاري، أحاديث الانبياء، ٣٠؛ صحيح مسلم، قدر، ١٥؛ سنن أبي داود، سنة، ١٧؛ سنن الترمذي، قدر، ٢؛ سنن ابن ماجه، مقدمة، ١٠؛ جامع معمر بن راشد، ١١/١١٣؛ موطأ الامام مالك، قدر، ١؛ مسند أحمد بن حنبل، ٣٣/٣٧؛ كتاب السنة لابن ابي عاصم، ١/٦٣؛ مسند أبي يعلى الموصلي، ١/٢٠٩؛ كتاب التوحيد لابن خزيمة، ١/٣٤٦؛ حلية الاولياء لأبي نعيم، ٣/٣٥٦.
- ٨ م: اعلم ان.
- ٩ م: هو أن.
- ١٠ م: إن.
- ١١ م: عنه.
- ١٢ م-ل.
- ١٣ م + وليس كذلك.
- ١٤ م + هذا الإشكال.
- ١٥ م: على النبي.
- ١٦ م + فائدة.
- ١٧ ف م + وقوم بأن اللوم كان بعد ظهور الحقائق في العالم العلوي واضمحلال الرسوم والاطلال.
- ١٨ هو أبو المؤلف قطب الدين الازنيقي كان عالما حنفيا فقيها مفسرا وكان له حظ عظيم من التصوف، ولد بازيق وقرأ على علماء زمانه. قرأ شرح «المطالع» على المولى حسن باشا وفرغ في سنة ٧٩٥ وتمهر في كل العلوم لا سيما العلوم الشرعية، وتوفي سنة إحدى وعشرين وثمانمائة. وله تأليفات كثيرة، منها: صنف في كتاب الصلاة مصنفا جامعاً لمسائلها، وله «تلفيقات المصابيح» و«مقدمة تركية في العبادات» و«رسالة في شأن الشيخ محيي الدين». أنظر: الشقائق النعمانية لطاشكبري زاده، ص. ٢٤؛ سلم الوصول لكاتب جليبي، ٣/٢٩٥، ٥/٢١٨؛ معجم المفسرين لعادل نويهض، ٢/٦١٩.

والازنيقي محيدا: ١٩ هذه الأجوبة غير مناسب لمتن الحديث؛ لأن آدم عليه السلام قال: أفتلومني على عمل قدره الله تعالى ٢٠ قبل خلقي مع أن الخروج عن دار التكليف لا يرفع اللوم، وإلا لا يكون أحد من العصاة ملوما على عصيانه في الآخرة. ولو كان اللوم مخصوصا بالله تعالى لا يكون لتوبيخ الأنبياء والعلماء في الدنيا، وتوبيخ الملائكة في الآخرة على العصاة وجه. وليس كذلك، وأيضا يظهر في الآخرة حقيقة الحال في مسألة القضاء والقدر، ولا يدفع ذلك الظهور اللوم والتعذيب على المعصية. فلا بد في دفع ذلك الإعتراض القوي ٢١ من جواب شاف وكلام واف.

وإذا أردت الجواب المستقيم: فاعلم أن قول آدم عليه السلام «أفتلومني» إلخ، مشتمل على قيدين: كون موسى مباشرا في اللوم، وكون ذنب آدم مقدرًا قبل وجوده. فيكون الكلام نصا في ذنبك القيدين. فذهب البعض إلى الأول. وقد عرفت أن لا وجه له؛ فتعين أن الإنكار راجع إلى لومه على مقدر قبل ٢٢؛ فتوجه الاعتراض؛ فيجيب: أن عصيان آدم صدر بواسطة القدرتين. فلا بد ٢٣ من ملاحظتهما؛ لكن لما نظر موسى إلى مجرد قدرة العبد فأنكر آدم على موسى في تخصيصه قدرة آدم بصدور المعصية من غير ملاحظة القدرة الغالبة الربانية. فالحاصل أن موسى لما كان محاجًا ومناظرا ٢٤ مع آدم، سلك آدم معه طريق المباحثة والإلزام بتزييف دليله لا بتضعيف مدّعا. فكأنه قال: إني وإن كنت مستحقا باللوم والتوبيخ بصدور العصيان مني، ولهذا قال: ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا﴾ [الاعراف، ٧/٢٣] ٢٥، وقال تعالى: ﴿وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ [طه، ٢٠/١٢١]، وقال ﴿أَلَمْ أَنهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ﴾ [الاعراف، ٧/٢٢]، وقال ﴿فَازْلَمَهُمَا الشَّيْطَانُ﴾ [البقرة، ٢/٣٦]؛ لكنك يا موسى أخطأت بإسناد تلك المعصية إلى قدرتي بعبارة ٢٦ دالة في الظاهر على استقلالي مع أنك نبي عارف بأن الأصل والمستقل ٢٧ فيهما قدرة الله تعالى. فاللائق بشأنك أن تنظر إلى الجانبين لما عرفت، إن النظر بأحدهما مجردا ينبئ عن

- ١٩ م + في حواشيه على المصابيح المسماة تلفيقات.
 ٢٠ ف - الله تعالى.
 ٢١ م - القوي.
 ٢٢ ف م - خلقه.
 ٢٣ ف + فيه.
 ٢٤ م: ناظرا.
 ٢٥ الاعراف،
 ٢٦ ف: لعبارة.
 ٢٧ م: الغالب.

العبر أو القدر. وأمثال هذه النكتة كثيرة، منها: قوله^{٢٨} عليه السلام لابي هريرة رضي الله عنه: «جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا أَنْتَ لَاقٍ»^{٢٩} يعني: ^{٣٠}أبا هريرة رضي الله عنه لما^{٣١} نظر إلى السبب، وزعم أنه تام في وجود المسبب ودفعه، وقال: أريد أن أختصي حتى أسلم من شر الشهوة الباعثة إلى^{٣٢} الزنا أو التأهل، فرد النبي^{٣٣} عليه السلام كلامه لتأدبه بظاهره إلى ملاحظة السبب، وترك الطرف الأقوى وذهوله عن أن تأثير الأسباب بإعتبار السنة الإلهية لا بالإيجاب والغلبة، ثم محصول كلامه، ويقرب من هذا الجواب ما ذكر في شرح المصاييح المسمى بمنهل الينابيع^{٣٤} بهذه العبارة و[جماع] القول في هذا الباب أنهما أمران لا ينفك أحدهما عن الآخر؛ لأن أحدهما بمنزلة الأساس والآخر بمنزلة البناء، فمن رام الفصل بينهما/ فقد رام هدم البناء ونقضه. وفي شرح السنة^{٣٥} بعبارة أخرى، وهي: «أن الحكم الذي تنازعا فهما فيه سواء، لا يقدر أحد أن يسقط الأصل الذي هو القدر، ولا أن يبطل الكسب الذي هو السبب، ومن فعل واحدا منهما خرج عن القصد إلى أحد الطرفين، أي: إلى مذهب القدر أو الجبر»^{٣٦} والله اعلم.

[٣٨ظ]

اعلم أن هؤلاء الأجوبة تشعر بأن إزام آدم عليه السلام موسى راجع الى تخصيص موسى جانب العبد وحده بلا ملاحظة جانب الله تعالى؛ لكن^{٣٧} النظر الدقيق يفيد أن تخصيصك يا موسى قدرة العبد الضعيفة الأثر؛ بل العديمة الأثر بصدور المعصية بغير ملاحظة القدرة الغالبة

- ٢٨ م: قول النبي.
- ٢٩ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّي رَجُلٌ شَابٌّ، وَأَنَا أَخَافُ عَلَى نَفْسِي الْعَنْتَ، وَلَا أَجِدُ مَا أَتَرَوُّجُ بِهِ النَّسَاءَ، فَسَكَتَ عَنِّي، ثُمَّ قُلْتُ: مِثْلَ ذَلِكَ، فَسَكَتَ عَنِّي، ثُمَّ قُلْتُ: مِثْلَ ذَلِكَ، فَسَكَتَ عَنِّي، ثُمَّ قُلْتُ مِثْلَ ذَلِكَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا أَبَا هُرَيْرَةَ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا أَنْتَ لَاقٍ فَاخْتَصِ عَلَى ذَلِكَ أَوْ دَرَّ». صحيح البخاري، نكاح ٨؛ سنن الترمذي، الإيمان ١٧؛ سنن النسائي، نكاح ٤.
- ٣٠ ف + أن؛ م + فإن.
- ٣١ ف - لما.
- ٣٢ م: على.
- ٣٣ يروي المؤلف هذا القسم من الحديث السابق بمعناه.
- ٣٤ لعلي بن صلاح الدين السخومي. هذا الكتاب شرح مصاييح السنة للبخاري وسماه منهل الينابيع فرغ منه سنة ٧٦٢ هـ. أنظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ١١١/٧.
- ٣٥ لأبي محمد الحسين بن مسعود بن محمد، المعروف بالفراء، البخاري الملقب بظهير الدين الفقيه الشافعي المحدث المفسر. أنظر وفيات الأعيان، ١٣٦/٢.
- ٣٦ أنظر شرح السنة للبخاري، ١٢٧/١.
- ٣٧ م ف + فكأن آدم يقول إن:

القاهرة التي هي الأصل والرجحى والقوي غير موجه عن مثلك، وقد يقع المعارضة بالترجيح، كما يقع بالبرهان الذي لا معارض له.^{٣٨}

يقول العبد الفقير، بعون الله تعالى توفيقه، في حل هذا الحديث وتدقيقه: وهو أن غلبة آدم على موسى بالحجة^{٣٩} بإشارته إلى أنه كان كرة لصولجان إرادة الله ومشيتته التي اقتضت صدور هذه الزلة الصورية المشتملة على حِكْمٍ ومصالح من وجوه:

أحدها: معرفة العبد عزته تعالى بأن حكم عليه بما لا يمكنه رده، فاذل نفسه بما لم يقدر على دفعه لكمال عزه.

وثانيها: معرفة حكمه تعالى بأن لم يعجل بالعقوبة وأمهله حتى تاب واعتذر إليه واستغفر عن ذنبه.^{٤٠}

وثالثها: معرفة كرمه تعالى في قبول العذر منه، كما قال: ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا﴾ [الاعراف، ٧ / ٢٣] الآية.^{٤١}

ورابعها: معرفة فضله تعالى بالعفو عنه وأفاضته ثواب التوبت عليه.

وخامسها: معرفة العبد أن حجة الله قائمة عليه في عقابه على ذنبه؛ لأن الذنب مقتضى عينه في الأذل، فلم يحكم عليه به^{٤٢} إلا لعلمه التابع لمقتضى عينه، فعينه هي التي جنت على نفسه فإذا عرف ذلك عرف أن أمر الله بخلاف إرادته؛ لأن يعرف العبد عدله في عقابه. اعلم أن العبد يعرف في الوجوه الخمسة أن مراد الحق كونه معروفاً بصفة العزة والحلم والكرم والفضل والعدل فيوثر الله على نفسه ولا ينازعه في ملكه، فيبلغ مقام التسليم؛ بل يكون في مشاهدة صفاته العليى ذاهلاً عن الجنائية، شاكرًا لأنعمه والخضوع مع الحق والذهول عما سواه مطلوب شريف؛ فإن ذكر الجفاء في وقت الصفاء جفاء.

٣٨ + إذا تأملت ما قالوا عرفت أنهم ما قدروا على اقتراح ابتكار معانيه ولا فتقوارتق مبانیه؛ لانهم نزلوا معناه منزلتهم، وهم من أهل الظاهر، والحال أن النبي عليه السلام يشير أحياناً لمقام أهل الطريقة، وأحياناً لمقام أهل الحقيقة، وهذا رمز منه عليه السلام إلى ما عليه أهل الحقيقة، وإن شئت كشف الإشارة فاستمع ما يقول العبد الفقير...

٣٩ م - بالحجة:

٤٠ م: ل.

٤١ م + وقال الله تعالى فتاب عليه وهدى:

٤٢ م: به عليه:

وسادسها: معرفة العبد حقائق الأشياء كما هي، وكونه بصيرا لإغطاء في الإدراك بحيث إن رأى حسناته التي من جملتها التوبة النصوح، يحمل أنها منة من الله وفضل، وإن رأى سيئاته يعرف أنه من عيوب نفسه ومقتضى ذاته، فيكون سائرا بين مشاهدة المنة وتطلع بعيب النفس، وهذا مقام سني؛ لأنه لم يبق للعبد^{٤٣} رؤية حسنة.

وسابعها: أن ظهور الكمالات الإلهية على العبد بفناء صفات نفسه ورفع حجاب أنانيته؛ ولهذا قد تكون الكمالات غير خارجة من القوة إلى الفعل بصفت نفسه^{٤٤} كالعجب،/ ورؤية تزين نفسه بالعصمة والتطهر، فإذا ابتلاه الله بهفوة تنكر نفسه^{٤٥} فيتوب وينيب حتى ينمحي ويرتفع الحجب وتظهر كمالاتها ويحصل من القرب أضعاف ما كانت له قبل الهفوة، كما كان لسليمان عليه السلام حين تاب عن حبه الخيل وعوّض بالريح تجري بأمره رخاء أو عاصفة وكانت تجري بأمره كل يوم^{٤٦} مسيرة شهرين غدوها شهر ورواحها شهر.

[٩٣ و]

وثامنها: شهود إنفراد الحق في كل ما يصدر يهدي من يشاء إلى الجمع ويضل من يشاء باحتجابه بالتفرقة فلا يرى مصرفا غيره في كل تصريف.

وتاسعها: وجود مقتضي ما ركب في خميرته من مقام جمعية التجليات والكمالات والاطوارات^{٤٧} ولو لم ينزل إلى العالم العنصري السفلى لم يشاهد ما فيه من ظهورات التصرفات الأفعالية من القهر والقبض والبلايا والمحن والعفو والمغفرة والانتقام وغير ذلك؛ فهذا في الصورة طرد وفي المعنى تقريب والبأس خلع من التجليات.

وعاشرها: إظهار كماله حيث ألقى في دار التكليف وحمل الأمانة التي لم تحملها السماوات والأرض، واستقام^{٤٨} مع ما فيه من الشهوة الصادرة عنه والقوة الغضبية العاقبة ومن الشياطين العدو المضلة^{٤٩} ولولاه لربما توهم متوهم أن كماله وهبي فضلي لا يرى فيه

٤٣ م: فيه

٤٤ م: فيتوب وينيب ويرتفع الحجاب ويظهر كمالاتها ويحصل من القربة أضعاف ما كانت له

٤٥ م: نفسه

٤٦ - يوم ف

٤٧ م + ولو لم يعص

٤٨ ف - مع ما فيه من الشهوة الصادرة عنه والقوة الغضبية العاقبة ومن الشياطين العدو المضلة

٤٩ م + من الإنس والجن

زيادة كمال، بحيث يستحق هذا التكريم والتفضيل؛ فهذه الزلة ظهر كماله في عالمي العدل والفضل وكان لا ثقا لتشريف ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا﴾^{٥٠} [الإسراء، ١٧ / ٧٠]. ويمكن أن يقال في الجواب: أنه يحتمل أن يكون هذا على صورة المواضعة تعليما للعباد وموعظة^{٥١} بأن الذي كان من العلم والقربة والاصطفاء^{٥٢} بهذه المنزلة والمكانة عوتب وشهر حاله، بقوله تعالى: ﴿وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ وقوله: ﴿أَلَمْ أَنهَكُمَا عَنْ تِلْكَمَا الشَّجَرَةَ وَأَقْلُ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَْا عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ [الاعراف، ٧ / ٢٣]، وأخرج من الجنة وأهبط إلى الأرض مع حواء لثلا يغتر أولاده ولا يأمنوا من مكر الله ولثلا^{٥٣} يقنطوا من رحمة الله؛ لأن من كان منعما عليه بجلائل النعم وهي التي تعرف في حقه أبينا آدم عليه السلام من خلقه بيده، ونفخ روحه، وإنباء الأسماء، وأمر الملائكة بالسجود، واصطفائه، وإسكانه الجنة وغيرها وكان مخاطبا عيانا بصريح النهي مع عدم الاحتياج الى المنهي عنه، لكونه في جنة أكلها دائم من أطيب الأشربة والأطعمة ماخاب من رحمته وقبل توبته، كما قال تعالى: ﴿فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى﴾ [طه، ٢٠ / ١٢٢] ويحتمل أن يكون فيه إشارة إلى^{٥٤} مصاحبة سوء الأخدان والإخوان مؤثرة يجب الإحراز كما نطق به الكتاب:^{٥٥} ﴿فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ [الانعام، ٦٨ / ٦] والحديث: «لَا تُصَاحِبْ إِلَّا تَقِيًّا»^{٥٦} يعني: أن صدور الزلة من^{٥٧} جهته الذراري/العصاة في صلبه عليه السلام، ويحتمل أن يكون صدور صورة الزلة منه ليندرج فيما قصد من خلقه الإنسان وبيانه أنه خلق لاستيفاء الأقسام الممكنة الإيجاد، كما يفهم من قوله عليه السلام: «لَوْ لَمْ تَذَنْبُوا لَذَهَبَ اللَّهُ بِكُمْ وَلَجَاءَ بِقَوْمٍ يَذَنْبُونَ وَيَسْتَعْفِرُونَ اللَّهُ فَيَعْفِرُهُمْ»^{٥٨}؛ لأن الخلق^{٥٩} إما معصومون كالملائكة، وإما

[٣٩ظ]

- ٥٠ ف - ولقد
٥١ م + للأولاد
٥٢ م - والاصطفاء
٥٣ ف: وبتاء ا على أن لا م: وارشادا على أن لا
٥٤ ف: إلى أن
٥٥ م + الكريم
٥٦ وردت الرواية في كتب الأحاديث، ولكن بلفظ «لَا تُصَاحِبْ إِلَّا مُؤْمِنًا، وَلَا يَأْكُلْ طَعَامَكَ إِلَّا تَقِيًّا». أخرجه الترمذي في السنن، الزهد ٥٥. وقال: هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ، إِنَّمَا نَعْرِفُهُ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ. وأخرجه أبو داود في السنن، الادب ١٩؛ وابن حبان في الصحيح، ٣١ / ٢. وحكم المحقق شعيب الأرئوط عليه بأن إسناده حسن.
٥٧ ف + من
٥٨ م: فغفر
٥٩ صحيح مسلم، التوبة ١١؛ مسند أحمد بن حنبل، ١٣ / ٤٤٥.
٦٠ م: إما

شريرون كالشياطين وإما أنهم ليسوا بمكلفين، فيبقى قسم مكلف من شأنه الطاعة والمعصية، وهو المظهر الأتم والمرأة المثلى، أعني: الإنسان، فافهم حسنة. ويحتمل أن إبليس لما عبد الله ثمانين ألف سنة في رواية وكان ملعونا بسببه^{٦١}؛ فجازاه^{٦٢} من تلك العبادة بأخذ انتقامه منه بمقتضى عدله، كما قال تعالى: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾ [الزلزلة، ٧/٩٩] فإن إبليس^{٦٣} طلب إغواءه عليه السلام، وطلب الإنظر^{٦٤} لو سوسة أولاده^{٦٥}، فكانه باع كل عمله بهذه الطلبة، وإذا كان عمله ظاهريا لا بالإخلاص جازاه بالطرده الظاهري. وحقيقته في المعنى تقريب وتكريم بالاستخلاف في الأرض، وهو المراد من خلقته، كما قال^{٦٦} تعالى: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة، ٣٠/٢]؛ فكانه في الحقيقة^{٦٧} من حيث لا يشعر ساعيا لما اقتضت فطرته وهو الذي كان^{٦٨} محسودا له ومضبوطا للملائكة.

وهذا جواب آخر عجيب عند الفقير الغريب: وهو أن آدم عليه السلام لعله لما^{٦٩} كان مطلعاً على ما جرى القلم أو^{٧٠} القدر في حقه ومشاهدا الحكم وهو أن لا يرى مؤثرا إلا الله ولا حكما ولا أثرا ولا فعلا إلا له ومتحققا عنده عيانا معنى قوله: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ﴾ [القصاص، ٨٨/٢٨] فأشار^{٧١} إلى أنه في مقام لا يتأتى منه استحسان حسنة واستقباح سيئة لصعوده من عالم الأمر والعلم إلى عالم الحكم؛ فإن عارض الأمر الحال والمعرفة فإنما يكون لضعف الحال ولعدم صحته، فذلك انتكاس وغلبة الجسم الروح ورجوع القهقري وترك إرادة الحق واختياره مع اختيار نفسه، قال الله: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾ [القصاص، ٦٨/٢٨] وقال تعالى^{٧٢}: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ

٦١ م: آدم عليه السلام ف

٦٢ م: الله تعالى

٦٣ ف - إبليس م + لما

٦٤ ف م: الانظار

٦٥ ﴿قَالَ فِيمَا أُغْوَيْتَنِي لَأَفْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ الاعراف، ١٦/٧.

٦٦ م + الله

٦٧ م + ساعيا

٦٨ ف م + به.

٦٩ م - لما

٧٠ ف: و

٧١ ف: أشار

٧٢ ف - وقال تعالى

وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ ﴿﴾ [الأحزاب، ٣٣/٣٦]. فإذا زال الوارد وغلبة الحال من هذه الطائفة^{٧٣}، وتمكنوا عرفوا صحة العلم، والأمر في طوره وصحة الحال في طوره فيتجربون لما فاتهم من السلم للأمر^{٧٤} فذا سبب توبتهم واستغفارهم، لكن هذا من ذنوب الأحوال لا يأمن من مثلها أرباب التمكين أيضا؛ ولذا^{٧٥} قال عليه السلام: «إِنَّهُ لَيَعَانُ عَلَيَّ قَلْبِي فَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ سَبْعِينَ مَرَّةً». ^{٧٦} أما موسى عليه السلام فكان جهة نبوته قوية يدل عليها صولته في النهي عن المنكر مصداق شأنه مع الخضر وأخيه هارون ومع القبطي والسامري وقومه،^{٧٧} ومن شأن النبوة أن يطوي على النبي سر القدر رحمة من الله به؛ لأن لا يغتر همته عن إبلاغ ما أمر بتبليغه علما بعدم وقوع الأمور به، وكون سعيه بلا طائل في حق البعض / والحال أن منصبه التبليغ فقط سواء وقع الأمور به أو لا. ولو لم يطو لربما يتقاعد عن التبليغ^{٧٨} أو يشق عليه فمن الله على الأنبياء بالستر رحمة بهم فذا لا^{٧٩} يوجب نقصا في مراتبهم النبوية ولا يقدر في كمالاتهم الخصيصة بهم، لكن ينبغي أن يعرف إن جميع أفعال موسى عليه السلام وحركاته وما جرى عليه، ومنه إنما كان بإرادة الله وأمره بالفعل لا بالقول وإن لم يشعر به كقتله القبطي، فإنه الحق والصواب، لما كان الله يعلم أنه لو بقي لأفسد ما بين بني إسرائيل وأفضى إلى فتنة عظيمة فرد الله بالهام القتل في سر موسى من حيث لا يعلم^{٨٠} ظاهره أنه كان بإرادته وأمره الفعلي الفتنة هذا، فلما تنبه في النشأة البرزخية من جواب أبيه آدم عليه السلام على حقيقة الحال سلم جوابه بحكم ولايته التي هي جهة قربه بها يطلع على الأسرار والعلوم اللدنية^{٨١} وزال الحجاب الذي كان ملكه فيه بحكم النبوة الظاهرة السلطنة في النشأة الدنيوية فيقدر بعد العهد من هذه النشأة زال الحجاب، وظهرت تابشير الحق، ألا ترى كيف تنبه موسى سر الإرادة من جواب أبيه سريعا في ذلك العالم، ولم يتفطن من أبناء الخضر^{٨٢} حيث أرى موسى قتل الغلام فأنكر عليه

[٤٠و]

٧٣ - من هذه الطائفة.

٧٤ م: موجب الأمر.

٧٥ ف م: ولهذا.

٧٦ أخرجه البخاري في الصحيح، الدعوات ٣؛ وابن ماجه في سننه، الأدب ٥٧ بمثله.

٧٧ م + وقارون.

٧٨ م - فقط سواء وقع الأمور به أو لا. ولو لم يطو لربما يتقاعد عن التبليغ.

٧٩ م - لا.

٨٠ م: يشعر.

٨١ ف م + لأنه.

٨٢ ف + عليه السلام.

ولم يتذكر قتله القبطي، فقال له الخضر: ﴿مَا فَعَلْتَهُ عَنْ أَمْرِي﴾ [الكهف، ١٨/٨٢] منبها على مرتبته قبل أن ينبأه إنه كان معصوم الحركة في نفس الأمر وأراه خرق السفينة التي ظاهرها هلاك وباطنها نجاة عن يد الغاصب جاعلا له في مقابلة التابوت الذي كان في اليم مطبقا عليه، وظاهره هلاك وباطنه نجاة من يد الغاصب فرعون أن يذبحه.^{٨٣}

روى^{٨٤} صدرالدين القونوي^{٨٥} عن الشيخ العربي^{٨٦} روح الله روحهما، أنه اجتمع مع حضر عليه سلام، فقال له: كنت قد أعددت لموسى بن عمران [ألف] مسألة تنبها لموسى^{٨٧} أن جميع ما جرى عليه من أول ما ولد إلى زمان اجتماعه كان^{٨٨} بإرادة الله تعالى^{٨٩} وعلمه الذي لا يمكن وقوع خلافه، فلم يصبر على ثلث مسائل، وقال نبينا عليه السلام: «لَيْتَ أَخِي مُوسَى سَكَتَ حَتَّى يَقُصَّ عَلَيْنَا مِنْ أَنْبَاءِهِمَا»^{٩٠} وأما المحمدي المشرب فلا يأخذه عند شهود سر القضاء والإرادة فتور ولا لومة لائم؛ لأنه يرى ذلك ويدعوا إلى الله على بصيرة ولم يكن غيره من الأنبياء كذلك.^{٩١} وعلم هذه الأسرار للأنبياء الكمل من كونهم أولياء لا من كونهم رسلا؛ فإنهم

٨٣ م + فأنكر عليه.

٨٤ ١٦٣ انظر: شرح مؤيد الدين الجندي على فصوص الحكم لابن عربي، ص. ٥٣٠

٨٥ هو مُحَمَّد بن اسحق بن مُحَمَّد بن يُوسُف صحب الشَّيْخ مُحيي الدِّين ابن عَرَبِي، كان شافعي المذهب، قرأ كتاب جامع الأصول على الأمير العالم شرف الدين يَعْقُوب الهذباني. وَرَوَاهُ عَنْهُ قَرَأَ عَلَيْهِ الشَّيْخ قطب الدين الشيزاري، وله تصانيف في السلوك، فمن ذلك: النفحات وتحفة الشكور وتجليات وتفسير الفاتحة في مجلدة والنصوص واللمعة ومفتاح الغيب. توفي بقونية سنة اثنين وسبعين وست مائة. كان مولده ووفاته بقونية. أنظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ٢/١٤١؛ الأعلام للزركلي، ٧/٣٠.

٨٦ هو محمد بن علي بن محمد ابن العربي، أبو بكر الحاتمي الطائي الأندلسي، المعروف بمحيي الدين بن عربي، الملقب بالشيخ الأكبر. ولد في رمضان سنة ستين وخمسائة بمرسية (بالأندلس) وانتقل إلى إشبيلية. وقام برحلة، فزار الشام وبلاد الروم والعراق والحجاز. واستقر في دمشق، فتوفي فيها. وذكر أنه سمع بمُرسية، وأنه سمع بقُرطبة من أبي القاسم خلف بن بَشْكُوَال، وبإشبيلية من أبي بكر مُحَمَّد بن خَلْف بن صاف. وقد سمع بمكة من زاهر بن رُسْتَم كتاب الترمذي، وسمع بدمشق من أبي القاسم عبد الصمد ابن الحرستاني القاضي، وبالموصل وبغداد له نحو أربعمئة كتاب ورسالة، منها: الفتوحات المكية، ومحاضرة الأبرار ومسامرة الأختيار، وديوان شعر، وفصوص الحكم. سنة ثمان وثلاثين وستمائة أنظر: تاريخ الإسلام للذهبي، ١٤/٢٧٣؛ الأعلام للزركلي، ٦/٢٨١.

٨٧ م: له

٨٨ ف م + كان

٨٩ م + وأمره الفعلي

٩٠ أخرجه البخاري في الصحيح، العلم ٤٤؛ ومسلم في الصحيح، الفضائل ١٧٠ بمثله.

٩١ ف م + إلا شاذاً أو نادراً.

على مثال ﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ﴾ [الرحمن، ١٩/٥٥]. فلنختم الكلام هنا فإنه بحر عميق. لا يدرك غوره. جعلنا الله من الغواصين المستخرجين من الأصداف درره ومن الفائزين^{٩٢} الدرر غوره.

قد وقع الفراغ تقريرا وتحريرا في أول ربيع الآخر ليلة السبت سنة ثلاث وستين وثمانمائة من يد الفقير محمد بن قطب الدين.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaut - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. thk. Rıfat Bilge vd. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Matbası, 1370/1951.
- Begavî, Muhyî's-Sünne Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Şerhu'-Sünne*. thk. Şuayb Arnaut, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. *Sabihü'l-Buhari*. thk. Mustafa el-Buga. Dımaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1410/1990.
- Cendî, Ebû Abdillâh Müeyyidüddîn b. Mahmûd b. Sâid, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebû Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût. 7 Cilt. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-Evliyâ*. 10 Cilt. Mısır: Dârü's-Seâde, 1394/1974.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selim Esed. Beyrut: Dârü'l-Me'mûn, 1409/1989.
- Ebü'l-Velid el-Bâcî, Süleyman b Halef b Sa'd et-Tüciabi. *el-Münteka*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1332/1913.
- Erul, Bünyamin. *Hadislerin dili: ilk hadis belgesi Hemmam'ın sabifesi -tertip, terceme, yorum-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî el-. *Meâlimü's-Sünen*. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hemmâm b. Münebbih. *Sabifetü Hemmâm b. Münebbih*. thk. Ali Hasan Ali Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1407/1987.
- Iraki, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b Hüseyin. *Tarhü't-tesrib fî şerhi't-takrib*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Salim Muhammed Ata vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *et-Tembîd limâ fi'l-Muwatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülbekir el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf, 1387/1967.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbâne 'an şerî'ati'l-firaki'n-nâciye ve mücânebeti'l-firaki'l-mezmûme*. thk. Ridâ Mut'î vd. 9 Cilt. Riyad: Dârü'r-Reyye, ts.

- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdulmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîbi'l-Bubârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b Alî b Muhammed İbn Hacer el-. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîbi'l-Buhari*. nşr. Muhibbüdîn el-Hatib. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 1-8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü't-tevhîd ve isbâti's-sifâti'r-rab*. thk. Abdülaziz b. İbrahim eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 5. Basım, 1414/1994.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şirî. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaût - ve dğr. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mücemme'l-Melik Fehd, 1416/1995.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *Fususü'l-hikem*. nşr. Ebu'l-'Alâ Afîfî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *Futûbât-ı Mekkiyye -Velâyet ve Nübüvvet Sorular ve Cevaplar-* , trc. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *Keşfü'l-müşkil min hadisi's-sahibayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1417/1997.
- İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-Zehab fî Abbâri Men Zehab*. thk. Mahmut Arnavut. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Şifâü'l-alil fî mesaili'l-kaza ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lil*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978.
- Kadı Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa, *Şerhu Sahîbi Müslim - İkmâlü'l-mu'lîm bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1418/1998.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye/İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.

Çelik, Kutbuddinzâde İznîkî'nin Hz. Âdem-Hz. Musa Münazarası İle İlgili Risalesinin Tahlil ve Tahkiki

Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketaibu "Alami'l-abyar min fukaba'i mezhebi" nu'ani'l-muhtar*. nşr. Abdüllatif Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1376/1957.

Kutbüddin el-İznîki. *Telfikâtü'l-Mesâbih*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 476, 1b-206a.

Kutbüddinzade, Muhyiddin Muhammed b. Kutbüddin el-İznîki. *Şerhu Hadisi'l-İhticac Beyne Âdem ve Musa (aleyhime's-Selam)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 290, 37b-40a.

Kutbüddinzade, Muhyiddin Muhammed b. Kutbüddin el-İznîki. *Şerhu Hadisi'l-İhticac Beyne Âdem ve Musa (aleyhime's-Selam)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 4223, 26b-34a.

Leknevi, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b Muhammed. *el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Ezdî. *el-Câmi'*. thk. Habibü'r-Rahmân el-Azamî. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyârî. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Ebûzabî: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004.

Muhammed Hasan İdris Fesfus. *Mesâilü'l-i'tikâd fi mehcâceti Mûsâ li Âdem aleyhimesselem*. Gazze: Câmiatü'l-İslâmiyye, 2015.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *el-Câmi'ü's-Sabih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1375/1956.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya, *Sabihu Müslim bi-Şerbi'n-Nevevî*, Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1392/1972.

Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm batte'l-'asri'l-hâzır*. Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1408/1988.

Öngören, Reşat. "Bir Rüya Yorumcusu Olarak Mutasawif-Alim Kutbuddinzade Mehmed İznîki". 381-387. İznîk: İznîk Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Öngören, Reşat. "Kutbüddin İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Öngören, Reşat. "Kutbüddinzâde İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb*. thk. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999.

Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbi'l-Haleb, 2. Basım, 1394/1975.

Ünal, İsmail Hakkı. "Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı". *İslamiyat* 10/3 (2007), 89-112.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâbir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003.

Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. thk. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1422/2002.

Zürkani, Ebû Abdillâh Muhammed b Abdülbaki b Yusuf. *Şerhu'l-Muvatta'*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003.

Analysis and Critical Edition of Kutbuddin al-Izniki's Risala About Âdem-Musa Debate

Assist. Prof. Taha Çelik

Kutbuddinade researched in this treatise the narration which informs a dialogue between Adam and Moses. In the rumor, Prophet Muhammad narrates Moses' objection to Adam. Moses reacts to him by saying that God brought him and other people out of Paradise because of his mistake. Adam replies by saying that God wrote this forty years before he was created. At the end of the narration the Prophet Muhammad states that Adam is right. Kutbuddinade, who found the comments made on the rumor insufficient before him, interpreted the narration in the treatise with a sufi view. Muhammed b. Mevla Kutbuddin is one of the Ottoman Sufis, was born in İznik. He was one of the important scholars of the period of Fatih Sultan Mehmet. It was noted that Kutbuddinade, a student of Molla Fenarî, gained an important place among his peers, specialized in religious and mental sciences, and chose the path of Sufism in the ongoing process. It has been determined that Kutbuddinade, who is also a member of the Hanafi sect, is affiliated with the Zeyniyye and Bayramiyye roads in the sect. He died in 885/1480 in Edirne. The narration which informs the debate between Adam and Moses, has been subject of scholars who worked in almost every field of Islamic sciences. The fact that there are quite different issues in the narration has expanded the circle of meaning and enabled the narration to be a source for various subjects. In the framework of this narration, its authenticity and its source, the time and place of the event, the infinity of Allah's knowledge, the content and consequence of Adam's mistake, his condemnation for this mistake, the comparison with the sins of his descendants, the eternity of Paradise, who won the argument in the narration, and the differences between the laws were evaluated in a very broad framework. In the narration, Adam's response to Moses by claiming fate and the Prophet's statement that Adam was right caused various results at the point of understanding the narra-

tion. The narration is very authentic according to the criteria of hadith science. But the determination of mutawatir about this subject, should be understood as its fame and prevalence. Because it does not have the characteristics of mutawatir degree. While different narrations coming with the same attribution are accepted as valid, thus it is not appropriate to refuse this narration. Implicit points in the narration need to be removed. It is not very effective at the point of interpretation whether the issue was just mentioned as an example or if it was a realization. Because, even if the Prophet Muhammad said this as an example, there is a reality in the narration that fate is put forward as a reason. Even though, it is thought that this is merely giving an example, the owner of this statement is Prophet Muhammad. Therefore, it should be interpreted. It is not accurate to think that Adam put forward only fate as an excuse. Because, as stated in the Qur'an, he expressed his mistake and asked for forgiveness and Allah forgave him. Otherwise, there is no point in Adam seeing himself as wrong. It is also unlikely that Adam objected to being condemned after repentance. Because, as Adam stated, it is also known by Moses that he was forgiven. The objection and reaction of Adam in the narration is that Moses showed him as the reason for the expulsion of his descendants from Paradise. He answered this by pointing out that Moses, who was equipped with many special qualities, also made mistakes. He stated that he also made a mistake, but as a result of this mistake, God expelled people from Paradise with the destiny he had written before he created him, and he was found right by the Prophet. Kutbuddin-zade found the interpretations made about hadiths in the commentary literature insufficient and explained the subject within the framework of Sufi understanding. According to him, the interpretations made could not eliminate the closure. Adam is a prophet with a stronger protection, and because he saw behind the scenes, he considered his will destroyed and completely surrendered to the will of God, and reminded Moses of fate. Moses apparently judges in similar situations. It has been stated in the story that passed between him and Hızır. Because he is a prophet whose prophethood is dominant, and because of the secrets Allah closed to him with His mercy, he learned the truth of the matter only by warning Adam. This interpretation of Kutbuddin-zade has been criticized within the framework of the issue of wahdat-i wucud and is an important example for Sufi hadith interpretation.

Keywords: Kutbüddinzâde, Âdem , Moses, Fate, Commentary.